

Nieuw Letterkundig Magazijn. Jaargang 17

bron

*Nieuw Letterkundig Magazijn. Jaargang 17. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden
1999*

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_nie012199901_01/colofon.htm

© 2007 dbnl

[nummer 1]

Redactioneel

Na acht jaar zette Christiane M.G. Berkvens-Stevelinck een punt achter haar werkzaamheden voor het *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Haar betrokkenheid bij ons mededelingenblad dateert van het prille begin: reeds aan de eerste aflevering van de eerste jaargang leverde zij een bijdrage. Gedurende de periode dat zij deel uitmaakte van de redactie verzorgde zij de meeste interviews. Klaas van der Hoek - voor de trouwe lezers van het *Nieuw Letterkundig Magazijn* geen onbekende meer - kwam de gelederen versterken. Deze nieuwe redactie schotelt haar lezers opnieuw een gevarieerde dis voor.

De bijna vergeten verzamelingen van de Maatschappij vormen de hoofdmoot van deze aflevering. Verder krijgt de Stichting Poetry International de aandacht die zij verdient en staan wij onder meer stil bij de herdenking van 'viezenist' Louis Paul Boon. Aan *Neder-L. Elektronisch tijdschrift voor de neerlandistiek* danken wij een uitvoerige bespreking van een belangrijke cd-rom (honderden Middelnederlandse teksten op een paar vierkante centimeter). Douwe Tamminga zorgde voor de Friese bries die door dit nummer waait. De redactie is de dichter en de overige contribuanten zeer erkentelijk voor hun spontane medewerking.

Aanwijzingen voor de aanlevering van kopij:

- indien mogelijk op diskette (formaat is niet belangrijk) in een gangbaar MS Dos-tekstverwerkingsprogramma. Print bijsluiten
- bijdragen mogen de 3000 woorden beslist niet te boven gaan
- zo mogelijk één of meer passende illustraties bijleveren of suggesties daarvoor doen
- de uiterste inleverdatum voor het najaarsnummer is **1 oktober 1999**

Louis Paul Boon herdacht

G.J. van Bork

Dit jaar is het twintig jaar geleden dat Louis Paul Boon overleed. Tegelijk met Guido Gezelle, die in 1899 stierf, wordt Boon in Vlaanderen met tal van manifestaties herdacht: tentoonstellingen, boekuitgaven, lezingen, een nummer van het tijdschrift *Maatstaf* waarin ongepubliceerde dagboekantekeningen zijn opgenomen en zelfs een treinreis tussen Aalst en Gent, op welk traject Boon dagelijks heen en weer reisde naar zijn werk bij het dagblad *Vooruit*. Eindelijk de grote erkenning waarop Boon in Vlaanderen recht heeft, zou je zeggen, hoewel...?

Een omstreden ‘viezentist’

Er blijkt in Vlaanderen toch nog strijd te zijn geleverd over de subsidie. Aanvankelijk kreeg Gezelle tweemaal zoveel als Boon, maar na protesten van de socialistische vakbonden wordt de geldelijke steun nu gelijk verdeeld. Daarbij kwam nog een argument om de hoek kijken dat tekenend is voor wat lange tijd de receptie van Boon heeft beheerst. Boon was naar het oordeel van de subsidieverstrekking kennelijk een teveel in Nederland uitgegeven auteur en minder Vlaams dan Gezelle. En inderdaad, vanaf *De Kapellekensbaan* is Boon in Nederland meer gelezen en uitgegeven dan in Vlaanderen en, zeker aanvankelijk, meer bejubeld. Daar staat tegenover dat Boon zich wat zijn taalgebruik betreft niet op de Nederlandse markt gericht heeft. Hij schreef Vlaams, om preciezer te zijn Oost-Vlaams en nog preciezer Aalsters-Vlaams. Hij schreef in de volkstaal die hij kende en deed wat dat betreft geen concessies aan zijn lezers, anders dan veel andere Vlaamse auteurs. Wie daar meer over wil weten moet er maar eens Jeroen Brouwers' herinneringen in *Mijn Vlaamse jaren* (1978) op nalezen, met name zijn terugblik op de tijd dat hij als bewerker van kopij werkzaam was bij Manteau.

Over zijn vroege werk oordeelde het katholieke *Lectuurrepertorium* dat Boon schreef

‘in een vermoeiend, gemoedsdeprimerend proza “miserabilistische romans”, waaruit een ongewone visie op het onderwerp en een sterk, hoewel ziekelijk-eenzelvig psychologisch analysevermogen naar voren treden.’

Die romans kregen dan ook een I (= verboden lectuur) en een II (= streng voorbehouden lectuur) toegekend. Dat betekende dat Boons boeken de katholieke Vlamingen nauwelijks bereikten, in elk geval niet via de bibliotheken, want die schaften zijn werk na dit advies nog nauwelijks aan.

Angèle Manteau, die aanvankelijk Boons Vlaamse uitgeefster was, zag dan ook weinig omzet van diens werk en toen Boon met de vuistdikke en experimentele roman *De Kapellekensbaan/Zomer te Ter-Muren* op de proppen kwam, vond ze de uitgave daarvan te duur en onhaalbaar.

Collectie Letterkundig Museum

Inmiddels was Boon via het experimentele tijdschrift *Podium* in Nederland al geen onbekende meer en na enige aarzeling durfde De Arbeiderspers de uitgave van deze roman wel aan, zij het dat het nog tot 1953 duurde voor het boek echt verscheen en tot 1969 alvorens het definitief zijn weg naar het grote publiek vond.

Toen er een standbeeld voor Boon zou komen in Aalst, werd dat door de Christene Volkspartij van Aalst weggestemd; het staat nu in Antwerpen. Boon was te rood, te nihilistisch en te anti-paaps. Jeroen Brouwers schreef in 1979 over Boon:

‘Twee genieën heeft de Vlaamse literatuur opgeleverd: Guido Gezelle en Louis Paul Boon. Beiden zijn door hun land- en tijdgenoten gehoond, gesard en al te lang over het hoofd gezien, om pas in hun laatste levensjaren en na hun dood de erkenning te krijgen die hun toekwam.’

Daarom moest volgens Brouwers dat standbeeld voor Boon ‘precies op de Belgisch-Nederlandse grens gezet worden’, ‘met zijn gezicht naar Amsterdam gekeerd en met zijn kont naar Vlaanderen’.

Toen Boons *Pieter Daens* in 1971 verscheen, zag de katholieke kerk daarin een terugkeer van haar verloren zoon, maar prompt schreef Boon zijn pornografische roman *Mieke Maaïke* (1972) en was hij weer gewoon de ‘viezentist’ die hij steeds voor hen was geweest.

Toch werd deze ‘viezentist’ vlak voor zijn dood in 1979 uitgenodigd op de Zweedse ambassade, waar hij te horen zou hebben gekregen dat hij in aanmerking kwam voor de Nobelprijs. Boon was door Nederland en Vlaanderen voor die prijs voorgedragen en sommigen wijten zelfs zijn dood aan deze nominatie: Boon zou zo geweldig hebben opgezien tegen alles wat hem te wachten stond, dat hij de grote dag niet afgewacht zou hebben.

De auteur als personage

Boon zou de Nobelprijs vooral verdiend hebben voor wat algemeen als zijn belangrijkste werk wordt gezien:

Stofomslag van de Zweedse vertaling van *De Kapellekensbaan*. Ontwerp Christer Jonson.

De Kapellekensbaan uit 1953 en *Zomer te Ter-Muren* van 1956. Het al in 1944 begonnen tweeluik is zijn meest opvallende en experimentele werk. Het maakte bij verschijnen reacties los, die lopen van ‘chaotisch’, ‘miserabilistisch’, ‘nihilistisch’, tot aan hoge waardering, afhankelijk van het kamp waaruit de recensies afkomstig waren. Die controversiële reacties riepen de romans op omdat Boon erin brak met de traditionele romanvorm, een roman met een duidelijk begin, een climax en een positieve of negatieve ontknoping. Geen romans dus met een duidelijke en eenduidige verhaallijn. In zijn artikel ‘Wapenbroeders: satire en zelfportret’, opgenomen in *Restant 17* (1989) geeft Paul de Wispelaere van Boons romanopvatting de volgende kenmerken:

‘ten eerste moest de romanschrijver een werkelijkheidsgetrouw en genadeloos beeld ophangen van zijn eigen tijd en maatschappij, en bij uitbreiding een beeld van de gehele wereld, dat zodoende universeel werd;

ten tweede moest hij zijn geïntendeerde lezers, dat is het volk, met dat beeld een kritische spiegel voorhouden waarin ze hun evenbeeld zouden herkennen;

ten derde moest hij, de schrijver, volledig zichzelf geven, dat wil zeggen het maatschappijbeeld moest tevens een zelfportret van de schrijver opleveren.

In ideologisch of levensbeschouwelijk opzicht tenslotte zijn het illusievolle romans waarin de droom van een betere wereld onafwendbaar ten onder gaat, om de zo eenvoudige als fatale reden dat de mensen die die droom zouden moeten realiseren daarvoor te dom, te egoïstisch en te kortzichtig zijn.’

Boon had zijn lezers van te voren gewaarschuwd: de roman zou de op- en neergang van het socialisme beschrijven, meldde hij in de inleiding, maar:

‘de hemel beware er ons voor moest het niet méér zijn dan dat: het is een plas, een zee, een chaos: het is het boek van al wat er op de kapellekensbaan te horen en te zien viel, van tjaar 1800-en-zoveel tot op deze dag.’ Waarom schreef Boon zo’n ‘chaotische’ roman? Vóór *De Kapellekensbaan* had hij wel al wat geëxperimenteerd met het genre, maar nog niet zo vergaand als hier. In feite was Boon ontevreden over de conventionele romanproductie, waarin doorgaans alleen maar een verhaal verteld wordt en waarin personages worden opgevoerd die zich ter wille van die traditionele romanstructuur hebben te ontwikkelen volgens een vast patroon, ongeacht wat de schepper van die personages intussen overkomt of voelt. Een dergelijke werkwijze vond Boon onwaarachtig en gekunsteld. Daarom verkoos hij een vorm waarin de auteur niet alleen zijn personages laat zien als de poppen waarvan hijzelf de touwtjes in handen heeft, maar waarin hij zich tevens als schrijver rechtstreeks kan uiten over die personages, over de roman die hij aan het schrijven is, en over zichzelf als personage. In *De Kapellekensbaan* laat hij zijn alter ego Johan Janssens die doelstelling als volgt formuleren:

‘als gij het door de kantieke schoolmeester opgesomde wilt opnieuw zeggen, dan zult ge een andere vorm moeten zoeken, maar dewelke? b.v.b. een roman waarin ge alles holderdebolder uitkeert, kwak, gelijk een kuip mortel die van een stalling valt, + ernaast en erbij uw aarzelingen en twijfels omtrent het doel en nut van de roman, + daarbij en daarenboven iets dat ge zoudt kunnen noemen de reis van nihilisme naar

realisme - weg en weer, 3de klas - want vandaag is er nog hoop dat de wereld iets wordt maar morgen wordt die hoop terug de bodem ingeslagen en daarnaast zoude ge nog kunnen randbemerkingen geven, plotse invallen, nutteloze omschrijvingen, gekapseerde erotische dromen en zelfs dagbladknipsels...

Het is te zeggen iets gelijk wij nu doen, zegt ge ... en johan janssens, de kantieke schoolmeester en mossieu colson van tminnesterie kijken u met open mond aan.' In Johan Janssens en in het gij-personage is de auteur Boon in zijn beslommeringen en overdenkingen dan ook bijna van dag tot dag te volgen. Intussen wordt in het begin van *De Kapellekensbaan* bij monde van de kantieke schoolmeester nog een andere opvallende uitspraak gedaan over het schrijven van de roman:

'naar het mij toeschijnt hebt ge daar boven op uw zolder over uw papieren gebogen gehangen om over onze wereld-van-vandaag te schrijven, en ik die al zoveel boeken mis-verstaan heb, weet dat al wat er te zeggen valt reeds gezegd is geweest [...].'

En ten bewijze daarvan draagt de kantieke schoolmeester de namen aan van een groot aantal figuren uit de wereld-literatuur die Boon hierin zouden zijn voorgegaan, zoals Prediker, Goethe, Shakespeare, Laotse, Dostojewski, Proust, Céline, Lenin, Zola, Thomas à Kempis, Miller en Boon zelf met zijn eerdere roman *De voorstad* groeit. Daarop reageert de schrijver met:

'het is mogelijk dat het onmogelijk is om iets nieuwer en juister te zeggen, maar over al het geschrevene daalt het stof der tijden neer, en ik peins daarom dat het goed is als er om de 10 jaar een andere een kruis trekt over al die oude dingen, en de wereld-van-vandaag opnieuw uitspreekt met andere woorden.'

Boon aan zijn werktafel op de krant *Vooruit*.
Collectie Letterkundig Museum.

In hun boek *Het modernisme in de Europese letterkunde* (1984) schrijven Fokkema en Ibsch dat de dynamiek van de literatuurgeschiedenis nauw samenhangt met het besef bij lezers en bij schrijvers dat de reeds bestaande uitdrukkingvormen telkens opnieuw niet adequaat blijken te zijn om de werkelijkheid tot uitdrukking te brengen, zeker wanneer die uitdrukkingvormen steeds sterker gecodificeerd raken. Zij wijzen daar een aantal redenen voor aan. In de eerste plaats verandert de samenleving omdat zich historische veranderingen voltrekken. In de tweede plaats wijzigt zich het besef van de werkelijkheid bij lezer en bij schrijven. Het bestaande (conventionele) communicatiesysteem voldoet derhalve niet meer om de werkelijkheid tot uitdrukking te brengen.

Die redenering laat zich vlekkeloos op Boons literatuuropvatting toepassen en Boon plaatst zich daarmee duidelijk in het modernistisch patroon dat Fokkema en Ibsch in hun boek beschrijven.

Onbegrepen actualiteit

Intussen veroorzaakt Boon met zijn werkwijze wel een probleem voor latere lezers. Ik moest daaraan denken toen ik het onlangs met mijn kinderen had over Wim Kan en een oude langspeelplaat van zijn oudejaarsconference uit 1979 liet horen. Ze keken me herhaaldelijk verbaasd aan wanneer ik in de lach schoot. Veel van de grappen uit Kans conference bleken zo tijdgebonden dat ze de humor ervan niet meer begrepen. Datzelfde geldt voor veel van Boons actualiteit in *De Kapellekensbaan* en *Zomer te Ter-Muren*. Uiteraard, elke tekst veroudert op den duur, al is het alleen al door het taalgebruik. Maar doordat Boon zo uitdrukkelijk gebruikmaakt van zijn eigen actualiteit en van de politiek-sociale actualiteit van zijn tijd, verdampt het begrip ervoor nog sneller. Wie weet nog, zoals Boons contemporaine lezer kon weten, dat met ‘kapitein eenoog’ de communist Lallemand werd bedoeld, de toenmalige hoofdredacteur van *De Rode Vaan*? Wie herkent in Johan van Boebaerde Rococo nog de schrijver Fernand-Victor Toussaint van Boelaere? Wie van Boons huidige lezers doorziet alle toespelingen op de verhoudingen binnen de Communistische Partij van destijds en die op de Congokwestie? Wie weet er nu nog precies welke rol de Belgische koning speelde in Congo of in de na de Tweede Wereldoorlog spelende ‘koningskwestie’ in België? En dat geldt dan nog in versterkte mate voor Boons Nederlandse lezers. Kan het daaraan liggen dat het juist *De Kapellekensbaan* en *Zomer te Ter-Muren* zijn die nu minder gretig gelezen worden, terwijl een roman als *Menuet* daar minder onder te lijden heeft?

Dat probleem doet zich overigens al langer voor bij een ander boek van Boon. Al vrij direct na het verschijnen ervan klaagde Boon dat zijn Reinaertbewerking in *Wapenbroeders* (1955) door het publiek zo slecht begrepen werd. Het boek, dat hijzelf tot zijn beste werken rekende, kreeg niet de ontvangst die hij daarvan had verwacht. In verschillende interviews (bijvoorbeeld in een interview met H.U.

Jessurun d'Oliveira, opgenomen in *Scheppen riep hij gaat van Au*, 1965) klaagde hij dat men de talloze toespelingen op de actualiteit niet had voorzien.

Het is naar mijn oordeel dan ook de hoogste tijd dat zowel *De Kapellekensbaan/Zomer te Ter-Muren* als *Wapenbroeders* opnieuw wordt uitgegeven, maar dan nu in een zorgvuldig becommentarieerde editie. Boon hoort met deze werken tot onze grote en klassieke auteurs. Wat voor Beets, Multatuli, Nijhoff, Bloem en al die andere grote Nederlandstalige auteurs lean, zou ook voor Boon moeten kunnen. Dat zou pas een echte herdenkingsdaad zijn, want het gaat toch in de allereerste plaats om het werk zelf en daarvan dan weer om het belangrijkste werk. Gelukkig is er voor zo'n uitgave al veel voorwerk verricht door Jos Muyres, die met zijn proefschrift en zijn bibliografisch werk de basis heeft gelegd voor een goede historisch-kritische uitgave van Boons hoofdwerk. Nu de commentaar nog.

Uit de bibliotheek

De grabbelton van de Maatschappij

Carla van der Poel

‘Versaameling’, ‘verzaemeling’, ‘verzameling’: voor wie onderzoek doet in de Universiteitsbibliotheek Leiden zijn dit belangrijke woorden. Deze termen vormen, samen met nog enkele variaties hierop, een ‘geheime’ sleutel tot onvermoede collecties. In veel gevallen behoren zij tot het bezit van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, die haar collectie in bruikleen heeft gegeven aan de bibliotheek.

In opdracht van de Maatschappij heb ik in 1998 de zeven ‘Leidse boekjes’ die met deze ingang begonnen (V170, V203-V208) doorgenomen en het materiaal zelf bekeken. De vragen waarop een antwoord werd gezocht, waren onder meer: Wat voor soort materiaal gaat achter de beschrijvingen schuil? Hoe belangrijk is het? En: is het in de Universiteitsbibliotheek of elders bekend en beschreven? De uitkomsten zouden dan tot een nieuwe oriëntatie op de verzamelingen kunnen leiden.

In onderstaand stuk ga ik in op de mogelijke redenen waarom documenten in het verleden werden gerubriceerd in verzamelingen. Daarna volgen overwegingen waarom het goed is om verzamelingen bijeen te houden. Vervolgens geef ik een korte signalering van een aantal verzamelingen, om ten slotte uit te komen bij de voor de hand liggende conclusie dat ontsluiting daarvan absoluut noodzakelijk is.

Verzamelen

Naar de precieze redenen waarom men in het verleden een groep boeken, drukwerken of andere documenten de vrij algemene titel ‘verzameling’ meegaf, moeten we meestal gissen. Soms kwam het materiaal uit de nalatenschap van één persoon en was het zo divers van aard dat de vlag ‘verzameling’ de lading het best dekte. Dan betekende het iets in de trant van ‘wat door een en dezelfde persoon is verzameld’. In andere gevallen betekende het een reeks werken van dezelfde aard, of divers druksel dat allemaal op een onderwerp of auteur betrekking had, of van dezelfde drukker afkomstig was. Je krijgt ook wel eens de indruk dat een bibliograaf er gewoon geen raad mee wist en het dan maar de algemene term ‘verzameling’ meegaf. Dit gebeurde vermoedelijk vooral in de gevallen dat na rubricering van een schenking of aankoop een aantal stukken overbleef, waarvan men op dat moment niet wist hoe dit anders te beschrijven. Een voorbeeld: ‘Verzameling van rijmprenten’; in het onderhavige geval gaat het om slechts twee stukken! We moeten ons realiseren dat

dit alles in een tijd gebeurde dat de bibliotheek nog overzichtelijk was. Er werd minder intensief gebruik gemaakt van de bibliotheek en conservatoren konden bezoekers wijzen op afwijkende ordeningsprincipes. (Uiteraard beginnen sommige verzamelingen in de Leidse boekjes ook met die term omdat die het eerste zelfstandig naamwoord van een boektitel is of een reekstitel, maar deze gevallen zijn hier buiten beschouwing gelaten.)

Is de term ‘verzameling’ op zich vaag als we ons richten naar de inhoud, nog rekbaarder is het begrip als we kijken naar de omvang die een verzameling kan hebben. Hierboven noemde ik al twee rijmprenten die samen een verzameling vormen. Dit kunnen we vergelijken met de verzameling van (slechts) drie rouwadvertenties (1144 A 17). Dit staat echter in geen verhouding tot 110 drukwerkjes van een en dezelfde drukker (1072 B 22-23) of honderden straatliedjes (1110 F 18), om maar enkele voorbeelden te noemen.

Veel stukken bevatten, omdat ze van verzamelaars afkomstig zijn, handschriftelijke aantekeningen (soms zelfs een complete brief), die vaak extra informatie verschaffen over de auteur van een geschrift, de maker van een illustratie of de herkomst uit een bepaalde verzameling. Dat betekent dat enkele documenten samen elkaar als het ware een zekere meerwaarde geven. Zo vond ik in 1371 C 7-15 een *Verzameling van keur van poezie. Uit eene menigte Vaersen by een versamelt, en na den origineelen druk, van Gouverno perzikiano in het licht gegeven. Nagedrukt door imand*. Wie alleen beschikt over deze titel en de tekst, destilleert daaruit niet direct informatie over de auteur. Maar tussen een reeks geschriften van het achttiende-eeuwse Leidse genootschap ‘Veniam pro laude’ kom je snel in de richting van auteurs als Cornelis Hoogeveen, Hendrik Coster en anderen. Anders gezegd: het feit dat iets uit een bepaalde verzameling afkomstig is, verleent het soms informatie die niet uit het stuk zelf valt af te leiden. Dit pleit ervoor de verzamelingen bij elkaar te houden.

Grabbelen

In het verleden is regelmatig gepubliceerd met gebruikmaking van boeken, manuscripten, plano's, prenten of kaarten uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek en die van de Maatschappij. Er zijn verzameld werkedities uitgekomen, bio- en bibliografieën verschenen over Nederlandse letterkunde, geschiedenis en onderwerpen op diverse andere terreinen. Het is jammer nu te moeten constateren dat er kansen gemist zijn waar het de 'volledigheid' betreft.

Laat ik eens een aantal voorbeelden noemen waarop de verzamelingen van de Maatschappij een belangrijke aanvulling vormen. In de portefeuille met signatuur Plano 1 2 A1 25, *Verzameling portretten van en betreffende Willem Bilderdijk*, trof ik een vroege 'schijnbedrieger' of 'trompe-l'oeil' aan van Willem Bilderdijk uit 1791. In J. Bosch, *Speels vernuft. Willem Bilderdijk. Rebusbrieven en bedriegers*, 's-Gravenhage 1981, zijn slechts twee trompe-l'oeils van Bilderdijk opgenomen, en niet deze. De twee die Bosch noemt, laat hij vergezeld gaan van een uitgebreide analyse. Bij de eerste meldt hij dat het gaat om de oudst bekende schijnbedrieger van Bilderdijk, die deze op vijftienjarige leeftijd vervaardigde. Het exemplaar uit de collectie van de Maatschappij komt uit datzelfde jaar. Bosch zou dit nooit op basis van de titelbeschrijving alleen hebben kunnen aanvragen, maar veel erger: hij kon niet eens weten dat hij ooit onder de algemene term 'verzameling' had moeten kijken. Bovendien zou hij, wanneer hij deze portefeuille in handen had gekregen, er nog een gedrukte transcriptie van een rebusbrief in hebben aangetroffen. Overigens is dit een variant van een versie die hij in *Speels vernuft* opnam, inclusief een gedrukte sleutel of oplossing.

Ook de vele portretten van Bilderdijk en diens talrijke (boek)illustraties en proefdrukken in deze verzameling moeten aan een nauwkeurig onderzoek worden onderworpen. Mogelijk is deze verzameling afkomstig van de Rotterdamse boekverkoper J. Hendrikse. Een aanwijzing hiervoor vond ik op de achterzijde van een proefdruk van een gegraveerd portret door M. Sallieth uit 1790. (Het zou ook kunnen dat J.J.F. Wap de schenker was; vergelijk de *Handelingen* over 1876 en 1877.) Is de potloodtekening (nr. 116) van Bilderdijk (?) ooit in gravure verschenen? Met welk doel maakte Bilderdijk in 1831 een bouwkundige schets in gewassen inkt? En was het al bekend dat Bilderdijk ook kaarten tekende? Betreft de ondertekening 'N. Bilderdijk, Advocaat in Holland' een gedicht van ónze Bilderdijk? Kortom, deze verzameling vraagt om nadere bestudering.

En laat degene die zich door deze opmerking gestimuleerd voelt, vooral niet vergeten om nog even te rade te gaan bij 1186 C 34, *Verzameling van overdrukken betr. Willem Bilderdijk* (uit de verzameling van A.C. Kruseman), waarin zich enkele afzonderlijk verschenen werkjes over Bilderdijk bevinden; dat geldt ook voor 1136 B 8, *Verzameling van aankondigingen en beoordelingen van Bilderdijks complete Dichtwerken*. Wie weet wat daaruit nog te voorschijn komt.

De grabbelton van de Maatschappij is ook goed voor een tot nog toe onbekend gedicht van Nicolaas Beets. Iets dergelijks verwacht je niet wanneer je 1168 A 38

Collectie UBLB.

aanvraagt: een *Verzameling van stukken betreffende de onthulling van het Nationaal Gedenkteken voor november 1813 in het Willemspark te 's Gravenhage op 17 november 1869*. Hierin zitten foto's, brieven, programma's, uitnodigingskaarten, prenten, een potloodtekening van een praalwagen, toespraken, gelegenheidsgedichten en krantenknipsels. Met andere woorden: heel divers materiaal. Wel heeft het allemaal op enigerlei wijze betrekking op de onthulling van het Nationaal Gedenkteken. Het handgeschreven gedicht van Nicolaas Beets, met portretfoto en lakzegel, dateert uit 1869. Beets schreef het naar aanleiding van een gedicht dat J.J.F. Wap aan hem had opgedragen, omdat Beets een feestcantate had gemaakt voor 17 november 1869. Wap was betrokken bij de organisatie van de feestelijkheden.

Jan J.F. Wap (1806-1880) was onder meer docent Nederlandse taal- en letterkunde aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Na zijn ontslag leefde hij werkloos tot zijn pensioen met een persoonlijke toelage van de koning. Hij kende Bilderdijk goed en verzorgde zelfs diens begrafenis. In de *Handelingen* over 1876 en 1877 is een overzicht opgenomen van zijn schenking aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Daaronder bevonden zich, naast boeken en plaatwerken, manuscripten en voorwerpen, zoals een haarlok van Bilderdijk, diens schrijfcassette en een gipsafdruk van zijn voet. Bibliothecaris H.C. Rogge kenschetste Wap ooit als 'de milde gever van bijna alles wat op Bilderdijk betrekking heeft'.

Gezien de omvang van Waps gulle gift is men er vermoedelijk niet aan toegekomen de map goed te inventariseren. De beschrijving is dezelfde als op de lijst van schenkingen van Wap; men heeft vermoedelijk toen al het gedicht van Beets over het hoofd gezien. Een gedicht van Beets zoek je niet in een dergelijke verzameling.

Dat geldt, in een ander geval, evenzeer voor het dichtwerk van Willem Kloos: Portefeuille 1085 A 20, omschreven als een *Verzameling van portretten van Nederlandse en Vlaamse letterkundigen*, levert bijvoorbeeld een onbekend gedicht van deze dichter op. Deze collectie, geschonken door de weduwe van dr. G. van Rijnbach, bevat 215 prenten van Nederlandse en Vlaamse letterkundigen sinds de zestiende eeuw, ongeveer 125 opgeplakte foto's en nog enkele originele foto's van letterkundigen van na 1880. Verder zitten er enkele briefkaarten in. Onder de foto's zijn er twee van Willem Kloos. Op de achterkant van een daarvan staat een handgeschreven gedicht:

Collectie UBLB.

Collectie UBLB.

Ik ken geen liever blaren
 Dan die een lieve nicht
 Voor mij wist saam te garen;
 Aan haar mijn dank en dicht
 - En ook mijn aangezicht.
 16 Sept. 1902
 [w.g. Willem Kloos]

In de bundel *Verzen* trof ik dit gedichtje uit de familiesfeer niet aan.

Na raadpleging van convoluut 1858 B 13, *Verzameling van biljetten, publicaties [...] uitgeg. in Ned.-Indië*, kan de vrij recent verschenen bibliografie van John Landwehr, *VOC. A bibliography of publications relating to the Dutch East India Company, 1602-1800* (Utrecht 1991), met maar liefst bijna tachtig titels uit de jaren 1791-1793 worden aangevuld. Dat is zes keer zoveel als Landwehr voor die periode geeft (namelijk dertien) en een aanvulling van vijf procent op het gehele boek. Heeft de bibliograaf dan zijn werk niet goed gedaan? Nee, we kunnen hem in dezen niets aanrekenen; via de centrale catalogus was geen enkele publicatie uit deze collectie te traceren en al zou Landwehr systematisch hebben gezocht in de Leidse boekjes, dan had hij evenmin wat gevonden. Het is jammer dat een dergelijke bibliografie, waaraan zoveel aandacht is besteed (en die zoveel geld kost) zo'n groot percentage gemiste titels heeft. Bovendien zegt dit iets over de dekkingsgraad van de bibliografie. Als uit zo'n korte periode opeens bijna tachtig onbekende relevante publicaties opduiken, dan mag je gevoeglijk aannemen dat dat niet toevallig een heel actieve episode van de drukkers op 't Kasteel in Batavia is geweest. Het betekent veeleer dat er een veelvoud aan publicaties is geweest die aan de bibliograaf onbekend zijn gebleven. Mogelijk beschikken we voor de jaren 1791-1793 nu wel over een representatieve dwarsdoorsnede. Als aanvulling op Landwehrs bibliografie zou deze lijst in ieder geval ergens gepubliceerd moeten worden.

Nog een leuk voorbeeld van onbekend materiaal levert 1099 A 6, een *Verzameling van aanplakbiljetten van Hollandse en Franse voorstellingen in de Schouwburg te Leiden in 1814-1819*. Nadere beschouwing van deze portefeuille leert dat de bibliografische beschrijving al weer niet voldoet. Het gaat namelijk niet alleen om voorstellingen in Leiden, maar ook om twee affiches uit Amsterdam en twee uit Deventer. Bovendien betreffen de 140 aanplakbiljetten niet alleen voorstellingen in het Nederlands of Frans, maar zit er ook een Duitse bij ('Die Entführung aus dem Serail', Amsterdam 1808). In één geval gaat het om de aankondiging van een viering van het derde eeuwfeest van de Hervorming, natuurlijk in 1817. Herhaaldelijk worden meerdere voorstellingen op een affiche aangekondigd, soms ook informeert men de lezer over een te houden bal in lokaal 'De Eendracht' in de Leidse Haarlemmerstraat. Het woord 'voorstelling' dient men in dezen ruim op te vatten: dit varieert van opera, via toneel tot acrobatiek (balanceren met vogels of het inslikken van een degen), buikspreken, natuurkundige trucs en 'chemische vertooningen'. Deze affiches uit 1796, 1814-1819 en 1834 vertonen als gebruikssporen bijna allemaal een kleine perforatie midden bovenaan. Dit doet veronderstellen dat ze van dezelfde plek afkomstig zijn - misschien hingen ze ooit in de Leidse Schouwburg! Het Gemeentearchief Leiden heeft geen enkel affiche uit deze periode en mist daarmee belangrijke informatie over het toneelleven in die tijd. Aangevuld met recensies van toneelvoorstellingen kan dit een boeiende studie opleveren over het soort

voorstellingen, de frequentie (men had, behalve in de zomer, bijna wekelijks een voorstelling), de spelers enzovoort.

Ontsluiten

Het is slechts een greep uit het boeiende materiaal dat de verzamelingen van de Maatschappij (en van de bibliotheek zelf) ons kunnen leveren, maar het is duidelijk dat hier nog een heel terrein van onderzoek braakligt. Het toegankelijk maken van de verzamelingen zou op dit moment prioriteit moeten hebben; dit is immers een van de basisprincipes van elke bibliotheek. Daarnaast is ontsluiting noodzakelijk om dubblurevorming te vermijden. Dit is op dit moment een punt van aandacht bij zowel de Maatschappij als de Universiteitsbibliotheek.

Tot die tijd zal iedereen die in Leiden onderzoek doet op het gebied van de humaniora altijd even de zeven genoemde Leidse boekjes moeten nalopen, om gebruik te kunnen maken van onbeschreven materiaal en om geen kansen te missen.

Symposium ‘Wat woorden doen’

Ter gelegenheid van het afscheid van dr. A.E.M. Verbiest organiseert de opleiding Nederlandse Taal- en Letterkunde van de Universiteit Leiden een symposium onder de titel: ‘Wat woorden doen. Naar een kritische taalbeschouwing’. Wetenschappers vanuit taalbeheersing, taalkunde en letterkunde zullen ingaan op diverse gender-aspecten van taal en tekst. Het symposium vindt plaats op vrijdag 5 november 1999, vanaf 13.00 uur.

Kaarten zijn vanaf 1 juni te bestellen bij: Opleiding Nederlands, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel.: 071-5272604.

Inlichtingen vanaf 1 juni bij: dr. A.A. Sneller:

e-mail: snelleraa@rullet.leidenuniv.nl,

tel.: 071-5272120 of 5272604.

The Bookshop of the World

A celebration of 500 years of printing & publishing in the Low Countries

A conference and exhibition will be held on Wednesday to Friday 15-17 September 1999 at the British Library Conference Centre, organised by the Association for Low Countries Studies in the UK & Ireland and the British Library (Dutch/Flemish Section) in association with the Wellcome Institute for the History of Medicine and the Centre for Dutch and Flemish Culture at University College London.

The Bookshop of the World conference will be an international conference with a large variety of high quality papers given in working sessions of about 20 minutes each, followed by a discussion of 10 minutes. Themes that will be covered are: Dutch and Flemish incunables, the history of publishing houses such as Elsevier and Plantin; Anglo-Dutch literary relations: booksellers, literature, translation, books in foreign languages, linguistics; cartographers, maps, atlases, travel books; medicine and science; prints, bibliophile editions and experiments; clandestine books and the history of the freedom of printing.

Keynote speakers will include: Dr. Lotte Hellings (British Library), Prof. Paul Hoftijzer (Leiden University), Prof. Jonathan Israel (University College London), Prof. Vivian Nutton (Wellcome Institute) and Prof. Ludo Simons (University of Antwerp).

The conference will end with an international forum and public debate on the future of books, libraries and reading.

To register for the conference, please contact the Association for Low Countries Studies, c/o CDFC, Department of Dutch, University College London, Gower Street, London WC1E 6BT, fax: +44-1719166985, e-mail: ucldkrb@ucl.ac.uk. Deadline: 31 May 1999.

Het hart naar boven

Religieuze poëzie uit de zeventiende eeuw

Ton van Strien en Els Stronks

Een woord van de editeurs

Een dik boek is *Het hart naar boven* eigenlijk niet. Een paar honderd bladzijden telde een zeventiende-eeuwse bundel stichtelijke poëzie al gauw, en daar komt bij dat de zeventiende-eeuwse literatuur nagenoeg in zijn totaliteit religieus was. Bijna geen dichter voor wie de religie niet op een of andere manier meetelde; geboorte, huwelijk en dood werden op grote schaal begeleid met passende, en dus religieuze, verzen; zelfs liefdesgedichten hebben soms een uitgesproken vrome inslag. Om onze bloemlezing toch een eigen gezicht te geven hebben wij de keuze beperkt tot specifiek

‘godsdienstige’ teksten: liederen en gedichten over de bijbel, meditaties over de verhouding van de gelovige tot God, polemische uitvallen tegen andersdenkenden.

Zo ontbreekt Hooft. Niet dat die onreligieus was (‘niet kerksch’, schrijft hij ergens, maar dat betekent wat anders), maar ‘godsdienstig’ zijn alleen de psalmberijmingen. En dat zijn er maar zo weinig en we vonden die ook zo atypisch voor hem, dat we ervan hebben afgezien. Trouwens van de vele versies van psalm 23 (22 voor katholieken) die we hebben overgetypt, hebben we er uiteindelijk maar één in ons boek opgenomen (die van Vondel natuurlijk), want, zoals we in het nawoord zeggen: ze zijn allemaal interessant, maar tonen de dichters toch maar zelden van hun boeiendste kant. Overigens zouden we daarmee niet graag het laatste woord gezegd willen hebben.

Hooft dus niet, maar wel Bernardus Busschof, Cornelis Pieterszoon Biens, Jan Harmenszoon Krul, Volckerus van Oosterwijck. Wie kent ze nog? Toch zijn de *Nieuwe Lof-sangen* (ca. 1624) van Bernardus Busschof, gereformeerd predikant te Utrecht, tot in de achttiende eeuw in druk gebleven. Vergeleken bij hem was de tegenwoordig zo beroemde Revius als dichter een obscure figuur, met misschien nog geen tien verkochte exemplaren van zijn *Over-IJsselsche Sangen en Dichten* (een persoonlijke schatting van een van ons, zonder wetenschappelijke pretenties). Beroemd werd Revius pas in de negentiende eeuw. Hij hoort er bij, maar de vergeten namen niet minder.

Revius dus wel. En natuurlijk ook Huygens, met zijn adembenemende sonnettenreeks *Heilighe Dagen*. Maar ook Johan van Someren, met zijn *Heilighe Dagen*. En Jan Zoet met zijn *Geestelike door-zichten op Constantin Huygens Hailige Dagen*, begonnen 's nachts om twaalf uur in de nacht van 8 op 9 januari 1647, onmiddellijk na de lectuur van Huygens' gedichten, onder het motto:

[...] ik kon geen Hailigheeden,
In die vleesschelikke reeden,
Voor mijn scharp gezicht zien staan.

‘Ik verseeker u,’ voegt hij er in een voetnoot aan toe, ‘by den Almachtigen, dat ghy, niet tot het leeven, maar, tot de dood uw toevlucht hebt genoomen. Let hier op, en vaar wel.’ Volgens Huygens had Zoet een letter te veel in zijn naam, maar hij stond wel ergens voor.

Polemiek neemt in de godsdienstige poëzie van die tijd overigens een geringere plaats in dan men misschien zou verwachten. Natuurlijk, Huygens liet geen gelegenheid voorbij gaan om het roomse ‘misverstand’ bij God en mensen aan de kaak te stellen, Vondel keerde zich, waar hij dat nodig vond, met hartstocht tegen calvinistische predikanten en andere ‘vijanden van de vrijheid’, Jacob Westerbaen haalde uit naar calvinisten en roomsen tegelijk en Samuel Ampzing riep de overheid op om

maatregelen te nemen tegen paapse vertoningen. Maar over het algemeen hadden onze dichters toch wat beters te doen dan elkaar en anderen te lijf te gaan. Predikanten als Lodenstein en Sluiter voelden zich in de eerste plaats zielenherders en schreven hun gedichten als stichtelijke oefenstof voor groot en klein in hun gemeenten - Sluiter deelde zijn boekjes zelfs gratis uit onder zijn kudde. Praktische adviezen gaven ze ook, bijvoorbeeld voor de christelijke huisvrouw en voor de godvruchtige dienstbode. Voor het behandelen van theologische twistpunten waren hun liederen de plaats niet. Anderen, zoals Huygens, schreven hun gedichten vooral om hun persoonlijke geestelijke leven te verdiepen, maar ook daarbij kwam het meestal alleen aan op de hoofdpunten van het christelijke geloof, die niet ter discussie stonden. De kerkelijke gezindte van een auteur valt eigenlijk maar hoogst zelden uit zijn gedichten af te leiden; onderzoek wijst ook uit dat de meeste lezers bij de keuze van hun lectuur daar ook hoegenaamd niet op letten.

Persoonlijke voorkeuren van de editoren? De ene keer is het Lodenstein, met die ongelooflijke sensitiviteit en taalvirtuositeit, die toch geen ander doel heeft dan de zangers dit leven te doen vergeten; een andere keer is het de nuchtere Geertruid Gordon, met haar oproepen tot waarheid en gezond verstand, ook waar het de Schrift betreft. Het kwam zo uit dat zij het laatste woord kreeg in ons boek, en met haar willen we ook dit stukje besluiten:

Hels en Hemels plaats en wesen

Op 't vragen, *Wat*, en *Waar* den Hemel zy of Hel?
 Niet op syn Mahomets, of als de digters droomen,
 Maar in gezond verstand en na den Geest genomen,
 Souw dit mijn antwoord zyn; dat ik geen plaats en stel:
 Den Hemel voor een Geest; is, sich bewust van *wel*
 Te wesen, en *vernoegt* en daar van t'overstromen:
 En 't denk-beeld van de Hel dat in mijn hert kan komen,
 Is 't *ongenoegen* tot een eyndeloos gequel;
 By 't *knagen van een Worm* en *Poel vol vuurs* geleden;
 Gelyk 't Gods Geest behaagt ons staam'lend toe te spreken.
 Dog soo men door de Hel en Hemel wil verstaan
 De plaetsen die God eens zal yeder lighaam geven,
 Die hy ter eeuw'ger smaat zal wecken, of ten leven:
 Daar af is in syn Woord ons geen berigt gedaan.

Ton van Strien en Els Stronks, *Het hart naar boven. Religieuze poëzie uit de zeventiende eeuw*. Amsterdam, Ambo/Amsterdam University Press, 1999 (Delta-reeks).

Perk van de Ourthe in de Delta

Fabian R.W. Stolk

Eind januari 1999 verscheen in de Delta-reeks een nieuwe uitgave van Jacques Perks *Gedichten*. Deze uitgave is geheel gebaseerd op de eerste druk van 1882, inclusief

de wat ouderwetse 'Voorrede' door mr. C. Vosmaer en de veel modernere en meer spraakmakende 'Inleiding' door Willem Kloos. Ook de oorspronkelijke 'Aanteekeningen' zijn in deze editie opgenomen (sommige daarvan - verwijzingen naar Heine, Bacon, Goethe, Homerus en meerdere malen naar Vergilius - lijken vooral te zijn aangebracht om te laten zien dat Perk en Kloos misschien wel jong waren, maar niet al te wild en zeker niet van de straat). Nieuw in de Delta-uitgave zijn de annotaties bij al deze onderdelen, dus ook bij de gedichten. Ze zijn enerzijds een handreiking bij het overbruggen van die afstand, anderzijds een waarschuwing om niet te vergeten dat deze - eertijds moderne - gedichten louter door hun ouderdom soms wat vreemd kunnen overkomen. Overigens: wie geen last heeft van de historische afstand kan eenvoudig de annotaties ongelezen laten en op eigen kracht genieten van de typografisch prachtig verzorgde gedichten, die elk een ruime bladzijde hebben toegemeten gekregen. Ook de fragmentarische teksten uit de afdeling 'Overige gedichten en fragmenten' staan elk op een eigen bladzijde (en niet gestapeld

Portret (olieverf op linnen) door Herman van der Voort in de Betouw (verm. 1879). Collectie Letterkundig Museum.

zoals in 1882), waardoor sommige van deze impressies haast al een vleug van Gorter krijgen.

Perk dankt zijn roem en zijn klassieke status in belangrijke mate aan wat Kloos heeft gedaan voor (de eerste uitgave van) zijn gedichten, ondanks diens emendaties. Kloos heeft geen gedicht van Perk onberoerd gelaten en overal veranderingen, groot of klein, aangebracht; bovendien heeft hij vele gedichten uit de Mathilde-krans weggelaten. Had hij zijn ingrepen niet verricht, dan hadden wij Perk nu misschien niet gekend, niet geweten hoe zijn sonnetten klonken, ook al zingt er nu iets van Kloos in mee. Die gedachte bepaalde de keuze voor de eerste druk van *Gedichten* als basistekst van deze uitgave. Zonder Kloos was Perk waarschijnlijk niet op deze wijze, in deze mate bekend geworden. Het was dan ook niet de bedoeling om de 'echte' of de 'volledige' of de 'ongecorrumpeerde' Perk uit te geven, laat staan de oer-Mathilde, zo die al bestaat. Die hybride, klassiek geworden bundeling van Perks gedichten uit 1882 moest aan ieder (opnieuw) beschikbaar worden gesteld, mede omdat Stuivelings, van 1958 daterende, uitgave sinds 1980 niet meer was herdrukt.

Aan de tekstuitgave is - naast een 'Verantwoording', een register op titels en beginregels en een selectieve bibliografie - een essay 'Ter begeleiding' toegevoegd. Daarin wordt onder andere Perks literair-historische positie tussen twee tijdperken geschetst en wordt stilgestaan bij de herwaardering van het sonnet (en de uiteenlopende motivering daarvan door Kloos en Perk). Ook het ontstaan van de Mathilde-krans wordt besproken, de totstandkoming van *Gedichten* en de ontvangst van de bundel. Neem daarom, als zij is, deez' Delta aan!

Jacques Perk, *Gedichten*. Met een voorwoord van C. Vosmaer en een inleiding van W. Kloos. Bezorgd door Fabian R.W. Stolk. Amsterdam, Bert Bakker, 1999 (Delta-reeks).

Vrouwengeheimen Achtste Bert van Selm-lezing

Op dinsdag 7 september 1999 zal de achtste Bert van Selm-lezing plaatsvinden met een voordracht van dr. Orlanda S.H. Lie onder de titel *Vrouwengeheimen. Geneeskunst en beeldvorming in de Middelnederlandse artesliteratuur*.

De Middelnederlandse artesliteratuur bevat diverse geschriften met gegevens over het vrouwelijk lichaam en de vrouwelijke natuur. Zo zijn er traktaten die zich richten op de anatomie, fysiologie en pathologie van het vrouwelijk lichaam en de behandeling van vrouwenkwalen. Andere teksten stellen het lichaam van de vrouw voor als een vergissing van de natuur, dat een gevaar kan zijn voor de omgeving. In dit soort teksten gaat het om geheime of intieme zaken, zoals de vrouwelijke geslachtsdelen, seksualiteit, menstruatie, bevruchting, voortplanting en bevalling. Ze worden dan ook wel aangeduid als *Secretum* of *Secreta mulierum* (heimelijkheid / heimelijkheden der vrouwen). Wortelend in de klassieke oudheid, werd deze traditie in de Middeleeuwen voortgezet door gezaghebbende Latijnse auteurs. Vanaf de twaalfde eeuw ontstaan er ook versies in de volkstaal, waardoor een breder publiek kon worden bereikt. Aan de hand van enkele Middelnederlandse artesteksten en hun overlevering wordt ingegaan op de vraag naar publiek en functie van deze teksten. En welk vrouwbeeld werd erin gepropageerd?

Orlanda S.H. Lie is sinds 1976 verbonden aan de Universiteit Utrecht, waar ze thans werkzaam is als universitair hoofddocent Middelnederlandse letterkunde. Ze studeerde Duitse taal- en letterkunde en Middeleeuwse Studies aan de University of California in Berkeley. In 1987 promoveerde zij op *The Middle Dutch Prose Lancelot. A study of the Rotterdam fragments and their place in the French, German and Dutch Lancelot en prose tradition*. Ze publiceert regelmatig over Middelnederlandse artesliteratuur, haar belangrijkste specialisme. Verder geniet de overgang van vers naar proza, en de discussie daaromheen, haar bijzondere belangstelling. Zij heeft meegewerkt aan *Den duytschen Cathoen. Naar de Antwerpse druk van Henrick Eckert van Homberch* (Hilversum 1998).

Alumni van de Opleiding Nederlands, studenten, docenten, vakgenoten en alle andere belangstellenden worden van harte uitgenodigd deze lezing bij te wonen.

De lezing vindt plaats in zaal 011 van het Centraal Faciliteitsgebouw (gebouw 1175) van het Witte Singel/Doelencomplex en begint klokke 16.15 uur. Aansluitend wordt in het restaurant een drankje geschonken. Toegangskarten voor de lezing kunnen tot 15 augustus worden aangevraagd bij de Universiteit Leiden, Opleiding Nederlands, Commissie Bert van Selm-lezing, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Men kan ook gelijktijdig met bestelling van de uitgave van de lezing op de giro-overschrijving een toegangskart aanvragen. De toegangskarten worden kort na medio augustus toegestuurd. Voor nadere informatie: secretariaat van de Opleiding Nederlands, tel. 071-5272604.

De uitgave van de lezing wordt verzorgd door uitgeverij De Buitenkant te Amsterdam en zal verschijnen op 7 september 1999. U kunt in het bezit komen van een of meer exemplaren door f 19,50 (of een veelvoud daarvan) over te maken naar gironummer 5855625 ten name van de Opleiding Nederlands onder vermelding van 'Achtste Bert van Selm-lezing' of, bij bestelling vanuit het buitenland, door toezending van een eurocheque. De bestelling is op 7 september na afloop van de lezing af te halen of zal na die datum worden toegezonden.

Acht kwatrinen

D.A. Taminga

Wat jout dij nei in útfear't doch's it frij
 En fiel dij rom, om net te sizzen blij?
 Kin 't oars wat wêze as 't ûnderdúmske tinken:
 Godlof! de Dea gong hjoed myn doar foarby?

Soms tinkt men, sittend ûnder stoel en preek:
 Hie 'k no mar glêde keizels út de beek,
 Licht soe 'k dy Goliath in reis ferkeapje.
 Mar nee, men hat te swijen, men, as leek.

Fiifris kaam rover Dea ús doar benei,
 Stiel glûpsk en wreed it leafste by ús wei,
 Fan fûst noch fâld'ne hannen te ferbidden.
 Syn lêste wurd: ik naam 't as mines mei.

't Brânoffer fan de Joad, it fret en fret
 Oan dit âld Westen, hâldt de siel beset.
 Al bin de fjurren dwêst, de reek fersweve,
 De flok bliuwt ûnferkroppe en lichtet net.

Is watsto leaust ferstien ta soere wyn,
 't Brea fan dyn hoop ferskimlet yn 'e spyn,
 Lit dan dyn lêste anker leafde wêze,
 Dat wêzens grûn kiest boppe loaze skyn.

Heechhelme ridder sûnder freze of blaam,
 Bedjerling ienris fan sa mannich faam,
 Hoe litst yn Eroos' perk my sa ferlegen,
 Ta frouw'ne tsjinst komselden mear bekwaam?

Oeren mei har, hja binne teld en teld,
 Hoe sparke it fjoer yn jonkheids oergeweld!
 Mar stoarmen lunen en jûngluorre tyspelt
 Oer de fergrize steppen fan ús jeld.

Wiidweidich stinne oer in stive spier,
 De kaam begnuve mei 't útfallend hier.
 Synjalen dy't har noch it klearste toane
 Yn 't loopke moarns fan trije strjitten fier.

Stichting Poetry International

De Stichting Poetry International vraagt aandacht voor goede poëzie uit binnen- en buitenland en stimuleert de internationale uitwisseling tussen dichters, poëzievertalers, -kenners en -uitgevers. Met vier vaste medewerkers en een wisselend aantal freelancers, stagiairs en vrijwilligers, is het een van de grootste literaire organisaties in Nederland.

Festival

Het hart van de Stichting Poetry International is het jaarlijkse festival in juni. Het eerste Poetry International Festival vond plaats in 1970. Sindsdien groeide het uit tot een van de grootste en meest toonaangevende poëziepodia van de wereld. Voor elk festival reist een veertigtal dichters uit allerlei windstreken naar Rotterdam. Grote beroemdheden en nieuwe talenten betreden het podium. Een week lang vinden voordrachten, discussies, lezingen, interviews en interdisciplinaire projecten plaats rond verschillende thema's. Literaire kwaliteit, variatie, vernieuwing en reflectie vormen de uitgangspunten voor het programma. Het festival brengt niet alleen een parade van de rijkdommen van de hedendaagse dichtkunst, maar geeft inzicht in nieuwe ontwikkelingen en interessante aspecten van de moderne internationale poëzie, en laat de verschillende opvattingen daarover aan bod komen. De dichters zijn gedurende de gehele week van het festival te gast en nemen deel aan verschillende evenementen, waardoor er volop gelegenheid is voor literaire ontmoetingen en uitwisseling van ideeën. Met vertaalprojecten, elk jaar gewijd aan het werk van andere dichters, wordt deze uitwisseling extra gestimuleerd. De dichters worden ter gelegenheid van het festival - soms voor het eerst - naar het Nederlands vertaald. De vertalingen worden tijdens de voordrachten simultaan geprojecteerd op een scherm. Ook Engelse vertalingen zijn voorhanden, ten behoeve van het internationale publiek. De publieksprogramma's vinden zowel overdag als 's avonds plaats op verschillende podia in de Schouwburg, en besluiten met live muziek in het theatercafé.

In 1999 wordt in samenwerking met het Literair Productie- en Vertalingenfonds voor het eerst een seminarprogramma georganiseerd voor een twintigtal buitenlandse poëzieuitgevers en -critici, met het doel het festival verder te ontwikkelen als belangrijke internationale ontmoetingsplaats voor diegenen die zich professioneel met poëzie bezighouden. Dit seminarprogramma biedt daarnaast mogelijkheden om de aandacht voor de Nederlandse poëzie, die internationaal gezien op een hoog niveau staat, in het buitenland te vergroten.

Het dertigste Poetry International Festival vindt plaats van 12 tot en met 18 juni aanstaande in de Rotterdamse Schouwburg. Omdat het de laatste editie van het festival

Foto Tineke de Lange.

in de twintigste eeuw is, zullen de dichterlijke hoogtepunten van die afgelopen eeuw in het programma een plaats krijgen. Het festival opent met een feestelijk programma dat teruggrijpt naar het begin van de Nederlandstalige modernistische poëzie: de publicatie van de bundel *Music Hall* van Paul van Ostaijen in 1916. De deelnemende dichters zal gevraagd worden in een hedendaagse versie van de music hall een toepasselijk gedicht te lezen. Dit openingsprogramma zal ingeleid worden met een ‘defence of poetry’-lezing van de Mongoolse dichter Galsan Tschinag. Gedurende de gehele week zal, uitgebeeld door acteurs, een aantal grote dichters uit het verleden (zoals Herman Gorter, Fernando Pessoa en Anna Achmatova) hun werk ten gehore brengen in de foyers van de Schouwburg. De dichters Alvaro Mutis, Cees Nooteboom en Lorna Goodison houden korte lezingen over twintigste-eeuwse gedichten die een bijzondere betekenis voor hen hebben. Ter afsluiting van het festival wordt de deelnemende dichters van het festival gevraagd een gedicht uit hun taalgebied voor te lezen dat zij vanuit deze eeuw zouden willen meenemen naar het volgende millennium. Zo kan dit slotprogramma een kleine bloemlezing opleveren van de belangrijkste en mooiste twintigste-eeuwse gedichten uit de wereldpoëzie.

Het belang van klimatologische omstandigheden - warmte en kou, licht en donker - voor de poëzie zou tot een tweede thema van het festival uit kunnen groeien, aangezien zes Engelstalige Caribische dichters en zes IJslandse dichters zijn uitgenodigd. In een discussie zullen dichters uit beide streken ingaan op de vraag in hoeverre bepaalde passages in gedichten onvertaalbaar kunnen worden door onbekendheid met de specifieke culturele en natuurlijke achtergrond van de dichter. Om het dertigjarig jubileum van Poetry International extra luister bij te zetten, zijn vijf dichters, allen jonger dan het festival, uitgenodigd voor een spectaculaire *poetry slam*. De ‘slam’ is een in Amerika uitgevonden en nu ook in Europa aan populariteit winnend poëzieprogramma, waarin dichters met veel gevoel voor theater voordragen uit eigen werk, en in verschillende rondes strijden om de hoogste eer. Geluidsopnamen van de hoogtepunten uit Poetry International zullen te horen zijn uit kleine mondjes in zogenaamde ‘luistermuren’, ontworpen door de kunstenaar Chaim Levano.

De twee grootste levende Nederlandstalige dichters, Hugo Claus en Gerrit Kouwenaar, vierden respectievelijk hun zeventigste en vijfenzeventigste verjaardag. Poetry International brengt een programma rond en met hen. In 1999 zal in Nederland de eerste complete editie ter wereld verschijnen van het dichtwerk van de in 1998 overleden Poolse dichter Zbigniew Herbert. In een speciaal programma, waaraan ook dichters van het festival zullen deelnemen, zal aandacht aan zijn werk besteed worden. Daarnaast is de tweehonderdste geboortedag van Aleksandr Poesjkin aanleiding tot een aantal activiteiten en een kleine tentoonstelling rond zijn persoon en werk.

Gedurende de week worden er als ieder jaar twee vertaalprojecten georganiseerd, waaraan alle dichters van het festival kunnen deelnemen. Het eerste zal deze keer zijn gewijd aan de Kroatische dichter Slavko Mihalic (Karlovac, 1928), het tweede aan de Nederlandse dichter Willem Jan Otten. Ook het jaarlijks terugkerende programma ‘Doorfluisteringen’ zal dit jaar weer plaatsvinden: een gedicht van Hugo Claus wordt dagelijks van de ene taal naar de andere vertaald en uiteindelijk weer terug in het Nederlands - met hoogstwaarschijnlijk een compleet nieuw gedicht tot gevolg.

Een overzicht van de verschillende programma's tijdens het komende festival is vanaf eind mei beschikbaar. Wie de folder graag thuis wil ontvangen kan vanaf heden haar/zijn adres doorgeven aan Poetry International, telefoon 010-2822777.

Kinderfestival

De Stichting Poetry International laat ook kinderen kennismaken met poëzie. Elk voorjaar organiseert de stichting een festival voor leerlingen uit het basisonderwijs, in leeftijd variërend van acht tot en met twaalf jaar. Rond een wisselend thema wordt een gevarieerd, theateraal programma samengesteld, waarin dichters, acteurs en zangers optreden.

Uitwisselingsprogramma's

Poetry International verzorgt incidenteel los van het festival een internationaal poëzieprogramma, bijvoorbeeld rond de poëzie in een bepaald land. Daaraan nemen altijd ook Nederlandse dichters deel. Soms worden deze uitwisselingsprogramma's gecombineerd met een vertaalproject, een special van een literair tijdschrift, of een boekuitgave.

C. Buddingh'-prijs

De C. Buddingh'-prijs voor de Nieuwe Nederlandstalige Poëzie, groot f 2.500, wordt door een jaarlijks wisselende jury toegekend aan het beste poëziedebuut van het voorgaande jaar. De winnaar en de andere voor de prijs genomineerde dichters treden op in een speciaal aan de prijs gewijd programma tijdens het Poetry International Festival.

Landelijke gedichtendag

Op 27 januari 2000 organiseert Poetry International in samenwerking met een groot aantal instanties en betrokkenen voor het eerst de Landelijke Gedichtendag. De dag, die net als de Boekenweek moet uitgroeien tot een jaarlijks terugkerende manifestatie, is gemodelleerd naar de zeer succesvolle National Poetry Day in Engeland. Uitgevers, boekverkopers, bibliotheken, literaire organisaties, scholen en media worden uitgenodigd om hun bijdrage aan de Landelijke Gedichtendag te leveren door dan speciale aandacht aan de poëzie te schenken. Op

De Surinaamse dichteres Louise Wondel.

deze dag moet poëzie voor iedereen goed zichtbaar en toegankelijk zijn. De speciale uitgave van een Gedichtendagbundel, de uitreiking van drie Gedichtendagprijzen, een prime time televisieprogramma over poëzie, een lesbief voor scholen en een website vormen belangrijke pijlers van deze eerste Landelijke Gedichtendag.

Promotie van poëzie

Poetry International zet zich door middel van diverse projecten in om poëzie voor een groter publiek toegankelijk te maken. 'Het gedicht is een bericht' is een samenwerkingsproject met de Rotterdamse vuilophaaldienst, de ROTEB; op alle grotere wagens van de ROTEB zijn dichtregels aangebracht. In de Rotterdamse metro's en trams is dankzij het project 'Gedicht aan de reiziger' op de perrons en in de wagons een driemaandelijks wisselende expositie van zes gedichten te lezen. Poetry werkt aan een Internetsite 'Via Poetica', bedoeld voor het voortgezet onderwijs, waarop aan Nederlandse gedichten met behulp van hyperlinks een rijke achtergrond aan visuele, auditieve en tekstuele informatie wordt gegeven.

Informatie- en documentatiecentrum

Poetry International beschikt over een zorgvuldig opgebouwde documentatie over de vele dichters die op het festival te gast zijn geweest, bestaande uit handschriften, brieven, foto's, geluidsopnames en (onuitgegeven) vertalingen. Ook bio- en bibliografische gegevens zijn bij Poetry International opvraagbaar. Personen en instanties in binnen- en buitenland kunnen een beroep doen op deze documentatie. Daarnaast geeft de stichting adviezen en beantwoordt vragen vanuit het buitenland met betrekking tot de hedendaagse Nederlandse poëzie.

Stichting Poetry International
 William Boothlaan 4, 3012 VJ Rotterdam
 tel.: 010-2822777, fax: 010-2822775
 e-mail: poetry@luna.nl, site: <http://www.poetry.nl>

Een 'groet scat' in een 'klein vat'

De cd-rom Middelnederlands

Willem Kuiper

In de donkere dagen voor Kerstmis werd mij door een engel van de KPN een pakje aangereikt, dat eenmaal geopend mijn plannen voor de donkere dagen na Kerstmis volledig in de war zou sturen: de *cd-rom Middelnederlands*, met daarop het *Middelnederlandsch Woordenboek*, het *Corpus Gysseling* en bijna de gehele canon van de Middelnederlandse letterkunde. Een 'groet scat' in een 'klein vat'.

Geen namaakboek, zoals een paar jaar geleden met het *Woordenboek der Nederlandsche Taal op cd-rom*, maar een bescheiden doosje van slechts 15x21x1,5 cm, met daarin een 68 pagina's tellende *Gebruikershandleiding* en daaronder de cd-rom in een in de bodem van het doosje geïntegreerde uitsparing.

De installatie - *Windows 3.x/95/98/NT* of emulatie daarvan vereist - verloopt probleemloos en zet vliegensvlug het woordenboekprogramma - de zoeksoftware *CompLex3* - op de harde schijf. Een snelkoppeling naar de desktop moet je zelf maken. Meegeleverd wordt een macro voor *Word* en *WordPerfect* om de samenwerking tussen de eigen tekstverwerker, het *MNW* en de op de cd-rom meegeleverde teksten te optimaliseren.

Als je met *Word* tekstverwerkt - voorzover je daarmee kunt tekstverwerken - plaatst het installatieprogramma desgewenst een macroknop op de standaardwerkbalk van *Word*, en door daarop te klikken wordt het woordenboekprogramma gestart. Het kan echter nog mooier: als je een (Middelnederlandse) tekst op je (*Word*)scherm hebt staan, en je maakt van een (deel van een) woord een blokje, en je klikt vervolgens op bovengenoemde macroknop, dan wordt het *MNW* automatisch gestart en zet het programma het gelijknamige of dichtstbijzijnde lemma in een venster op het scherm.

De macro voor *WordPerfect 6/7/8* - het in ongenade gevallen programma waarmee je wel kunt tekstverwerken - moet door de gebruiker zelf geïnstalleerd worden, en werkt alleen maar als er eerst tekst in een blok geselecteerd is. In de typografische *Gebruikershandleiding*, pp. 9-10, wordt deze voorwaarde niet genoemd, maar wel in de digitale handleiding die op de cd-rom is meegeleverd. Die dus óók maar eens aandachtig doorlezen.

De samenwerking tussen *CompLex3* en *Word* is voorbeeldig, knippen (Ctrl-c) en plakken (Ctrl-v) gaat moeiteloos. Met *WordPerfect 8* is de uitwisseling - althans op mijn machine(s) - een ramp. De ene crash na de andere. Foutje van Corel? Valsigheidje van Microsoft? De Sdu-Helpdesk is gewaarschuwd.

Terzijde, wie na het installeren van het *MNW* op dezelfde wijze de *Sdu Taalwijzer* installeert - icoontje erbij - kan klikken wat hij wil, maar komt via *Word* niet meer in

het *MNW*. Die link is door de *Taalwijzer* - die ook de naam *CompLex3* gebruikt - overschreven.

De installatie kan al naar gelang men vrije ruimte op de harde schijf heeft, geheel, gedeeltelijk of minimaal geschieden. Standaard is minimaal, dat wil zeggen dat alle gegevensbestanden vanaf de cd-rom worden geraadpleegd. Wie echter 400 Mb kan missen doet er verstandig(er) aan de Boeken van de *cd-rom Middelnederlands* naar de harde schijf te kopiëren en zich met Ctrl-b opnieuw bij het programma aan te melden. Dat werkt niet alleen een stuk sneller, maar stelt je bovendien in staat je cd-rom voor iets anders te gebruiken.

Terzijde, dit kan dus ook met het *WNT*, en dat kost je eveneens een kleine 400 Mb. Ideaal als je met zestiende-eeuwse auteurs en teksten bezig bent, die zowel in het *MNW* als in het *WNT* te vinden zijn.

Wie over een krachtige machine beschikt, kan in het menu Voorkeuren wat extra opties aanvinken, die meer mogelijkheden bieden, met name voor het presenteren van de zoekresultaten, maar dat gaat wel ten koste van de snelheid. Op mijn huismachine (Pentium 166 MHz, 64 Mb, Stealth II S220) heb ik alles aangevinkt, en dat werkt prima.

De *CompLex3*-interface toont een Boekenplank en een Werkbalk, eerstgenoemde horizontaal linksboven in beeld, laatstgenoemde verticaal rechts. Voor wie wel eens met een balkje gesleept heeft, zal het - zeker met een 17 inch-monitor en een videokaart die resoluties hoger dan 1024x768 ondersteunt - een koud kunstje zijn beide balken horizontaal boven in beeld te plaatsen, wat een onbelemmerd zicht op de werkvensters biedt. Om in een oogopslag alle afrolmenu's te kunnen overzien moet men 1280x1024 op het scherm kunnen toveren.

Onder de Boekenplank en de Werkbalk is het scherm verdeeld in twee werkvensters: aan de linkerzijde een verticaal index-invoer-venster met per Boek verschillende ingangen:

- Het Boek *MNW* is raadpleegbaar op: 1) Artikelen, 2) Neenvormen, 3) Woorden, 4) Citaten, 5) Aanmerkingen, 6) Retrograde woorden, 7) Bronnen en 8) Aantekeningen.
- De Boeken *Citaten*, *Bouwstoffen* en *Beekman* zijn geïndexeerd op respectievelijk: Bronnen en Woorden; Artikelen, Bronnen en Woorden; en Artikelen, Neenvormen en Woorden.
- De Boeken *Bouwstoffen* en *Beekman* zijn de delen 10 en 11 van het typografische *MNW*, het Boek *Citaten* is nieuw. Het bevat per geëxcerpeerde bron alle in het *MNW* geciteerde vindplaatsen in alfabetische volgorde. Bijzonder handig om na te gaan welke vindplaatsen uit de *Beatrijs* in het *MNW* zijn opgenomen en onder welk lemma. Onbeschrijflijk handig als je weten wil of de versregel 'O Sanderijn, nu gheeft mi raet' (*Lans.* 64) als vindplaats is opgenomen in het artikel *RAET*; deel VI, kolommen 963-986. In het typografische verleden moest je 24 kolommen (twee keer) spellen om er (echt) zeker van te zijn dat deze regel *niet* als vindplaats voor dit lemma gebruikt is.

Terzijde, het bladeren door het resultatenvenster kan (wordt niet in de typografische *Gebruikershandleiding* vermeld) ook met behulp van de plus- en mintoets op het numerieke blokje rechts op het klavier.

Verdam's Tekstcritiek van Willem de Vreese (deel 10) heeft - zonder dat mij dat uit de handleiding duidelijk is geworden - geen digitale pendant gekregen. Met behulp van de zoekopdracht: zoek 'l.<of>lees' kan men weliswaar *alle* plaatsen in *alle* lemmata vinden waarin Verdam tekstkritiek gebezigd heeft, maar snel even opzoeken welke versregels in *Reinaerts Historie* door Verdam geëmmendeerd zijn, kan dus niet.

Behalve aan het *MNW* biedt de cd-rom ook ruimte aan het *Corpus Gysseling*: een diplomatische editie van alle dertiende-eeuwse geschreven Middelnederlandse teksten, zowel ambtelijke bescheiden, ruim 1900 oorkonden (*CG1*), als literaire teksten (*CG2*), de belangrijkste Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* en *Scolastica*, en het *Kopenhaagse Leven van Sente Lutgart*. Niet uit de typografische editie overgenomen zijn de alfabetische (woord)index en de index naar (woord)frequentie van W. Pijnenburg. Indices zijn: Artikelen, Informatieve tekst, Middelnederlandse tekst, Middelnederlands retrograde (Pijnenburgs retrograde index, waarmee je kunt zien wat op wat rijmt) en Plaats van herkomst.

In *CG1* mis ik de index Datum, al was het maar omdat het ambtelijk *Corpus Gysseling* chronologisch geordend is op achtereenvolgens: jaar, maand en dag: 1297 september 13. Stel dat ik zou willen weten welke ambtelijke bescheiden uit het jaar 1297 dateren, dan moet ik ofwel bladeren tot ik er ben, ofwel zoeken via de werkbalk: knop Zoekvenster {problem} Gedetailleerd Datum twee keer 1297 invullen en 102 resultaten in ontvangst nemen, waaronder een stuk of wat blindgangers. Liever had ik gezien dat het programma mij na het invoeren van 1297 in een indexvenster Datum rechtstreeks naar de eerste oorkonde uit dat jaar zou brengen: nr. 1559, Zieriksee 1297 januari 10.

Terzijde, het programma suggereert via Zoekvenster Algemeen CGI aanklikken indexvenster rechtsonder datum ... dat er een datum-index op het CGI bestaat. Maar als men via deze index zoeken wil, crasht men: 'Dit programma heeft een ongeldige bewerking uitgevoerd' enz.

Behalve het *Corpus Gysseling* bevat de *cd-rom Middelnederlands* een schat aan literaire teksten, meestal in kritische editie, verdeeld over twee Boeken: *Rijm* en *Proza*. De namen spreken voor zich. Tussen de tweehonderd berijmde teksten vinden we zo'n beetje alle klassiekers, klein en groot, van de *Abele spelen* tot en met de *Wrake van Ragisel*, alle *Brabantsche Yeesten* en de complete *Spiegel Historiae* inclusief. Tot op heden tastte ik slechts een keer echt mis: de Middelnederlandse boerden... De teksten zijn - als de lengte dat vereist - omwille van hun hanteerbaarheid in moten van ruim 1000 regels gehakt. Ook het corpus prozateksten - 90 in getal - van het *Amsterdams Lectionarium* tot en met de *Zuidnederlandse Historiebijbel* - inclusief een aantal delen uit de *Verzameling van Middelnederlandse Bijbelhandschriften*, beter bekend als het *Corpus C.C. de Bruin* - is zeer compleet. Alle teksten worden voorafgegaan en in een benedenscherf gevolgd door een informatielabel, waarin alle - van hyperlinks naar het boek *Bouwstoffen* voorziene - relevante gegevens over Tekst, Bron en Editie vermeld staan.

Die rijm- en prozateksten zitten - anders dan het geval is met de *Patrologia Latina Database*, van waaruit je maar met hele kleine beetjes tegelijk kunt kopiëren - aangenaam los. Met wat knippen en plakken, zoeken en vervangen, kun je bij wijze van spreken van elke rijmen prozatekst een eigen werkeditie maken.

Het grote verschil tussen een typografisch woordenboek en een digitaal woordenboek is de meegeleverde zoekmachine. *CompLex3* is een zeer krachtige, alle boeken overziende zoekmachine, waarmee zowel 'algemeen' als 'gedifferentieerd' gezocht kan worden, met jokers: ? (één letter) en * (meerdere letters); case (in)sensitive: 'jan' versus 'Jan'; en met logische operatoren: <en>, <of>, <niet>. Hiermee kun je de spreekwoordelijke naald in de hooiberg vinden, als je maar weet naar welk woord je zoekt, en welke spellingvarianten het gezochte woord kan vertonen. Het gevonden woord c.q. de gevonden woorden worden in het tekstvenster met een goed zichtbare rode rechthoek omkaderd, en de eerste hit staat desgewenst op de bovenste regel van het scherm. Het geometrische midden van het scherm zou nog mooier geweest zijn.

Op zoek naar rode ridders? Fluitje van een cent. Zoek de string: 'ro*r?dder*<of>r?dder* rode*', en de kans dat je er een ontsnapt is klein. Die ? is voor een eventuele West-Vlaamse 'Rode Rudder', de * voor 'riddere/rid-

ders/ridderen'. Zo nodig kun je met een hekje # en een cijfer de tekenafstand definiëren: #1 betekent dat de woorden naast elkaar moeten staan, met #2 mag er een woord tussen staan, enzovoort.

Een ander voorbeeld. Stel je bent geïnteresseerd in spreekwoorden. Welke spreekwoorden kun je waar in het *MNW* vinden? Zoek case insensitive in de index Woorden naar 'spreekw' en je kunt 292 vindplaatsen doornemen.

Het is even wennen, maar het went sne]. Als je alle toeters en bellen van het (zoek)programma activeert, krijg je in het resultaatvenster het totale aantal hits en het aantal hits per tekst en/of per moot. Met gebruikmaking van de minder sterke optie Lokaal zoeken - die anders dan de gebruiksaanwijzing meldt wel degelijk wildcards kent - kan zo nodig verder gezocht worden. Zeer vermeldenswaard tenslotte is de mogelijkheid om aantekeningen in de artikelen en teksten te maken. Maar voordat men daaraan begint, moet men eerst de handleiding(en) lezen om te weten hoe de door de gebruiker toegevoegde aantekeningen bewaard worden.

Deze bespreking is niet volledig in zijn opsomming en uitleg van wat de *cd-rom Middelnederlands* allemaal vermag. Waar het hart vol van is ... heb ik het vooral gehad over datgene wat mij het meest aanspreekt: de rijkdom aan teksten en de combinatie van snelheid en grondigheid waarmee je daarin kunt zoeken, met de zekerheid dat je niets over het hoofd ziet als je je zoekopdracht goed formuleert. Met een tekst op het scherm is het doenlijk elk enigszins minder bekend woord via de *MNW*-index Woord op te roepen, en dat kan vele onverwachte resultaten opleveren, zoals mij de afgelopen weken/maanden gebleken is.

De *cd-rom Middelnederlands* kwam tot stand dankzij prof. dr. P.G.J. van Sterkenburg (directeur Instituut voor Nederlandse Lexicologie, en initiatiefnemer), de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (subsidiegever), en INL-eindredacteur lic. D. Geirnaert. De software werd geleverd door AND. Uitgever is Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, Den Haag/Antwerpen 1998.

De boekhandelprijs is f 450, rechtstreeks bij de Sdu (telefoonnummer helpdesk 070-3789882) besteld betaalt u f 395. Geen geld voor zo'n formidabele cd-rom, en een schijntje vergeleken met wat het typografische *MNW* moe(s)t kosten.

Cd-rom Middelnederlands. Woordenboek en teksten. Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Den Haag/Antwerpen, Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, 1998. Prijs: f 395 / BEF 7600. ISBN: 90-75566-90-5; NUGI: 943/050

Deze bespreking verscheen eerder in *Neder-L. Elektronisch tijdschrift voor de neerlandistiek* [9903.09]; het Internet-adres van *Neder-L.*: <http://baserv.uci.kun.nl/~salemans>.

Symposium kinder- en jeugdliteratuur

In 1999 is het tien jaar geleden dat *De hele Bibelebontse berg* verscheen. Dit boek betekende een belangrijke impuls voor het onderzoek naar de geschiedenis van

kinder- en jeugdliteratuur. De Stichting Geschiedenis Kinder- en Jeugdliteratuur (SGKJ) en de Nederlandse Boekhistorische Vereniging (NBV) willen dit onderzoek verder stimuleren. Zij organiseren daarom op 1 en 2 oktober 1999 een symposium onder de titel 'Tot volle waschdom. Nieuwe hoofdstukken voor de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur'. Het symposium is opgezet rond vier thema's:

1. auteurs en genres
2. uitgevers en boekverkopers
3. illustraties en illustratoren
4. leescultuur

Elk van deze vier thema's zal meer of minder specifiek worden ingevuld, telkens vanuit een ander tijdvak: de achttiende eeuw, de periode 1813-1880, 1880-1920 en 1920-1960. Op deze manier is het mogelijk binnen de vier thema's een ontwikkeling zichtbaar te maken.

Het symposium zal plaatsvinden in de Gertrudiskapel, Ontmoetingscentrum 'In de Driehoek', Willemsplantsoen 1c te Utrecht. Het inschrijfgeld bedraagt voor twee dagen f 95 en voor één dag f 50; NBV-leden, SGKJ-donateurs en studenten betalen f 75, respectievelijk f 40. Deze deelnemerskosten zijn inclusief koffie, thee, lunch en (op vrijdag) borrel. Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot Jeroen Salman, Universiteit Utrecht, Faculteit der Letteren, Muntstraat 4, 3512 EV Utrecht, tel.: 030-2536693 (privé: 0252-517905), fax: 030-2538381, e-mail: Jeroen.Salman@let.uu.nl

Huizinga-lezingen

De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde mist in haar collectie helaas de gedrukte versie van drie Huizinga-lezingen. Het betreft:

- 1985 - Michael Howard, *1945; einde van een tijdperk*
- 1987 - George Steiner, *Door een spiegel, in raadselen*
- 1991 - Joseph Brodsky, *Loflied op Clio*

De lezingen zijn uitgegeven door Bert Bakker. De uitgever heeft geen exemplaren meer.

Lezers die een exemplaar van bovengenoemde lezingen bezitten en bereid zijn dat aan de Maatschappij af te staan kunnen contact opnemen met de heer Jos Damen, Universiteitsbibliotheek, Postbus 9501, 2300 RA Leiden; tel. 071-5272808; e-mail: damen@rulub.leidenuniv.nl

De Huizinga-lezingen uit 1994, 1996, 1997 en 1998 zijn verkrijgbaar in de boekhandel of te bestellen bij Uitgeverij Bert Bakker, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

[nummer 2]

Redactioneel

Op 5 november 1999 overhandigde Nicolette Mout, de nieuwe voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, de Prijs voor Meesterschap aan de mediëvist dr. W.P. Gerritsen. Vanwege deze feestelijke gebeurtenis gunde 'WéPéGé' het *Nieuw Letterkundig Magazijn* een vraaggesprek.

Meer over de Middeleeuwen treft u aan in de bespreking van de editie van een van de belangrijke handschriften uit de collectie van de Maatschappij. De emblematiek komt aan de orde in de bijdrage over een nieuw repertorium van drukkersmerken op cd-rom en in de bespreking van *Emblem Books in Leiden*. Verder bevat deze aflevering een lijvig dossier over Gerrit Paape en Maria van Schie. Wie over dit echtpaar iets wil weten, kan eenvoudig niet meer om het *Nieuw Letterkundig Magazijn* heen. Hoewel de inhoudsopgave voor zichzelf spreekt, vraagt de redactie uw speciale aandacht voor de poëzie in dit nummer. Maria van Daalen droeg een in terzinen geschreven gedicht bij. Het komende voorjaar verschijnt bij Querido te Amsterdam haar vijfde dichtbundel, getiteld *Elektron, muon, tau*, die ruim tachtig (vooral) erotische sonnetten zal bevatten. Voor haar gedicht reserveert de redactie graag een hele opening.

Noteert u ten slotte alvast in uw agenda: de volgende jaarvergadering van de Maatschappij is op zaterdag 27 mei 2000, vanaf 10.30 uur.

Aanwijzingen voor de aanlevering van kopij:

- indien mogelijk op diskette (formaat is niet belangrijk) in een gangbaar MS Dos-tekstverwerkingsprogramma. Print bijsluiten
- bijdragen mogen de 3000 woorden beslist niet te boven gaan
- zo mogelijk één of meer passende illustraties bijleveren of suggesties daarvoor doen
- de uiterste inleverdatum voor het voorjaarsnummer is **1 maart 2000**

De nieuwe voorzitter: M.E.H.N. Mout

Het moet wel de droom van iedere Nederlandse historicus zijn om voorzitter te mogen worden van zoiets moois en ouds als de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, gevestigd te Leiden. En voor een Leids historicus is het natuurlijk helemaal prachtig. Vandaar dat ik hogelijk vereerd was toen ik op de afgelopen jaarvergadering werd verkozen. De redactie van het *Nieuw Letterkundig Magazijn* verzocht mij of ik mij kort wilde voorstellen aan de leden. Welnu, dat is gauw gebeurd. Ik stam uit een zeer literatuur-, muziek- en theaterminnende familie, waarvan de leden ook zelf wel eens tussen de bedrijven door een gedichtje of een stukje proza schreven, muziek maakten of voor het voetlicht stonden. In de jaren zestig heb ik geschiedenis gestudeerd in Amsterdam. Een studentenreisje naar Praag in mijn eerste jaar leidde tot een belangstelling voor Midden-Europa die nog altijd onverminderd voortduurt. Maar na een paar leuke kleine baantjes (bij een museum en een uitgeverij) en na de promotie in Leiden kwam ik toch bij de vaderlandse geschiedenis terecht, die ik bijna twintig jaar lang met veel plezier aan de Leidse universiteit heb beoefend. Stiekem doe ik er trouwens nog steeds aan, hoewel ik nu al weer enige tijd hoogleraar in de Algemene Geschiedenis ben en daarnaast een bijzondere leerstoel in de Midden-Europese Studies bezet. Af en toe ben ik daarom in Wenen, Praag, Budapest of een aanpalend oord te vinden. Mijn grote voorkeur gaat uit naar de zestiende en zeventiende eeuw, en dan speciaal naar ideeëngeschiedenis en naar zulke figuren als Erasmus of Lipsius. Af en toe maak ik een uitstapje naar de historiografie van de negentiende en twintigste eeuw en dan schrijf ik bijvoorbeeld over mijn Amsterdamse leermeester Presser, over de negentiende-eeuwse Boheemse historicus en volksheld František Palacký of over de curieuze voorliefde van de Franse historicus Edgar Quinet voor de Nederlandse Opstand.

Een van de aantrekkelijke kanten van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde is voor mij de veelzijdigheid van haar activiteiten. Bijvoorbeeld al die literaire en wetenschappelijke prijzen die telkens ter jaarvergadering of op aparte bijeenkomsten worden uitgereikt. Dergelijke gelegenheden brengen allerlei mensen bij elkaar, die dan mogelijk weer van alles op touw gaan zetten waar we als lezers van kunnen gaan genieten. De vele werkgroepen op allerlei gebied van onderzoek brengen weer op een heel andere manier leven in de brouwerij. Mijn bijzondere belangstelling geldt op het ogenblik de ontwikkeling van het digitale tekstarchief voor Nederlandse taal- en letterkunde en de spannende verkenningen van mevrouw Van der Poel in de verzamelingen van de Maatschappij aanwezig op de Leidse Universiteitsbibliotheek. En als er tijd, aandacht en geld voor zou kunnen worden gevonden, zou ook een nadere blik op het archief van de Maatschappij nuttig zijn. Daar komen wellicht nog allerlei verrassingen uit voort.

Historici houden zich bezig met het verleden maar denken vooruit. Voordat je het weet is het jaar 2066 aangebroken en moet er weer een gedenkboek voor de Maatschappij worden gemaakt. Of misschien gaat er al iets gebeuren in 2016? Er is, kortom, werk aan de winkel.

Laudatie bij de uitreiking van de Prijs voor Meesterschap 1999 aan dr. W.P. Gerritsen

M.E.H.N. Mout

Dames en Heren,

Als voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde is het mij een eer u welkom te heten op deze feestelijke bijeenkomst ter gelegenheid van de uitreiking van de Prijs voor Meesterschap 1999 aan dr. W.P. Gerritsen. Hem en zijn naasten roep ik in het bijzonder een woord van welkom toe.

Eens in de vijftien jaar heeft de Commissie voor talen letterkunde tot taak de jaarvergadering van de Maatschappij een voorstel tot toekenning van de Prijs voor Meesterschap te doen. Het advies van de Commissie met betrekking tot de Prijs voor het jaar 1999, dat door de jaarvergadering werd gevolgd, werd, zoals gebruikelijk, toegevoegd aan de jaarstukken zodat de leden er kennis van konden nemen. Het dobert tevens rond op de elektronische golven van Internet; wie dat wil, kan zijn bootje daar heen zeilen. Bij een prijs, en zeker bij deze Prijs voor Meesterschap, hoort het prijzen en ik doe hier en nu niets liever, dr. Gerritsen, dan uw roem en eer te verkondigen.

Met deze laatste twee substantiva, roem en eer, hebben we trouwens al een koers uitgezet naar kusten die u lief zijn: het land van koning Artur bijvoorbeeld, of de contextuele studie van de Middelnederlandse letterkunde. In uw artikel 'Wat is hoofsheid? Contouren van een middeleeuws cultuurverschijnsel' ging het onderzoek van de middeleeuwse letteren hand in hand met dat van de geschiedenis. Het advies van de Commissie vermeldt, dat deze bijdrage 'tot het beste [behoort] wat over dit cultuurverschijnsel in het Nederlands is geschreven'. In de laatste zin van dat artikel plaatst u uw onderzoek in een historisch perspectief van zulke weidse verten, dat het slechts vanuit het kraaiennest kan worden waargenomen. Want wat schrijft u: 'Dat is hoofsheid, een middeleeuws cultuurverschijnsel waarvan wij allen, via een ingewikkeld historisch proces, de erfgenamen zijn.' Historisering, ja soms zelfs tot het heden toe, en internationalisering zijn de laatste halve eeuw de belangrijkste nieuwe richtingen in het onderzoek van de Middelnederlandse letterkunde geweest. Voor uw bijdrage aan beide richtingen wordt u vandaag gelauwerd.

Uw onderzoek omspannt van die laatste halve eeuw bijna veertig jaar, een periode waarin de specialisering in het

Foto: Hans Hordijk.

vak gestaag voortschreed. U werd mediëvist, maar gaf een algemene oriëntatie op het vak neerlandistiek daarmee geenszins prijs. Daarvan getuigen niet alleen uw bijdragen over negentiende- en twintigste-eeuwse thema's, maar ook uw somtijds tot het algemeen publiek gerichte verdedigingen van het belang en de waarde van de neerlandistiek. Van een scherpe scheiding tussen de beoefening van taal- en letterkunde wilde u daarbij niets weten. Een volleerd, ja meesterlijk neerlandicus moet, net als de zeeman, in principe alles kunnen wil het schip, op hoop van zegen, op koers blijven: een sterretje schieten gaat u even goed af als aan het roer staan, en als het moet klimt u het want in.

In uw dissertatie vergeleek u een Middelnederlandse Arturroman met zijn Oudfranse voorbeeld. Het vernieuwende van uw aanpak school in het onderzoek naar de manier waarop door Middelnederlandse auteurs met dergelijke voorbeeldteksten werd omgesprongen: vertaling, correctie, bewerking en herschepping werden door u beschreven en geanalyseerd. Uiteraard richtte uw belangstelling zich daarbij tevens op het vakmanschap van de auteur: zijn kennis van poëtica en retorica bijvoorbeeld, als basis van zijn literaire arbeid. Door uw initiatief werd een heel corpus Arturromans onder de loep genomen: sinds 1981 verschijnt de reeks 'Middelnederlandse Lancelotromans'. Het kloeke tweede deel, *Lantsloot vander Haghedochte. Fragmenten van een Middelnederlandse bewerking van de Lancelot en prose*, gaf u zelf uit, met inleiding en commentaar. Die inleiding is niet zonder belang voor de geschiedenis van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Daar verhaalt u namelijk van de ruim een eeuw lange en bij tijd en wijle dramatische voorgeschiedenis van de editie. U memoreert daarbij onder andere de vondsten van talrijke Middelnederlandse fragmenten door de jonge Duitse geleerde Friedrich Meuser, die pal na zijn promotie in 1939 het leger in moest, diens vruchteloze contacten met de Maatschappij in de late jaren veertig en vroege jaren vijftig, geknoopt door Meusers Doktorvater, de Marburgse germanist Helm, in de hoop, overigens spoedig vervlogen, dat de Maatschappij financieel zou kunnen bijdragen aan de editie. Die editie, waar vervolgens ook allerlei andere geleerden nog aan werkten, kon u, met medewerking van drie helpers, ten slotte in 1987 het licht doen zien. Uw werk voor de reeks 'Middelnederlandse Lancelotromans' en uw vele inspirerende publicaties hebben beslissend bijgedragen tot een grote en ook internationaal erkende bloei van de studie van het Middelnederlands in het algemeen en de arturistiek in het bijzonder. Door uw bemoeiingen met dat laatste bracht u een verbinding tussen het Nederlandse en het internationale onderzoek van deze Europese verhaaltraditie tot stand; een verhaaltraditie, die u en vele anderen, onder wie sommige van uw leerlingen, blijft fascineren. 'Et touz ces lieux faés / Sont Artus de Bretagne': elk toverland behoort Artur toe.

Al dat moois wilde u natuurlijk niet voor uzelf houden. De Prijs voor Meesterschap wordt u mede toegekend voor uw werk als leermeester en inspirator van velen. 'Het is een groot geluk, zo'n leermeester als Gerritsen te hebben gehad', hoorde ik een leerling van u eens zeggen. Van uw in geschifte neergeslagen inspiratie geef

ik hier slechts twee voorbeelden: uw samenwerking met Willem Wilmink, die onder andere resulteerde in een teksteditie van *De reis van Sinte Brandaan* met een dichterlijke vertaling of moet ik zeggen herdichting in modern Nederlands, in 1997 bekroond met de Kruyskamp-prijs. En als tweede voorbeeld noem ik de mede door u geredigeerde bundel over de tot dan toe door neerlandici én wetenschapshistorici zeer verwaarloosde middeleeuwse artes-literatuur. Hier werd de zeeman tot visser, die een spierinkje uitgooide om een kabeljauw te vangen. De bundel uit 1991, *Een school spierinkjes* geheten, zwemt nog immer welgemoed de kabeljauw in de bek.

Vandaag wordt uw gehele wetenschappelijke oeuvre bekroond, een oeuvre dat de Commissie voor taal- en letterkunde in haar advies aan de jaarvergadering van de Maatschappij als een meesterwerk waardeerde, veelzijdig als een geslepen edelsteen, flonkerend als de gouden penning die ik u nu als tastbaar teken van de Prijs voor Meesterschap 1999 ga overhandigen.

Wim Gerritsen over de medioneerlandistiek

‘We zijn nog in geen eeuwen klaar met dit vak’

Klaas van der Hoek

Op vrijdag 5 november werd in het Groot Auditorium van de Leidse universiteit de Prijs voor Meesterschap uitgereikt aan dr. W.P. Gerritsen. De Prijs voor Meesterschap op het gebied van de taal- en letterkunde wordt door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde eenmaal in de vijftien jaar toegekend. Willem Pieter Gerritsen (*1935), hoogleraar aan de Universiteit Utrecht met als leeropdracht ‘middeleeuwse letterkunde, in het bijzonder de Nederlandse’, ontving de prijs voor zijn gehele wetenschappelijke oeuvre. Dat kenmerkt zich ‘door originaliteit, inventiviteit, veelzijdigheid en een behoedzame, weloverwogen redeneertrant’, aldus het advies van de commissie van voordracht.

Vooraf door toedoen van de laureaat zelf werd het daar aan het Rapenburg een geanimeerde bijeenkomst. Aansluitend op de lofrede van de voorzitter van de Maatschappij en de overhandiging van het bij de prijs behorende eremetaal, sprak de gelauwerde een dankwoord uit, waarin relativerende humor ruimschoots aanwezig was en gepaste trots niet ontbrak. Zijn daaropvolgende lezing ging van start als een college poëzieanalyse en mondde uit in een overtuigende demonstratie van de wijze waarop Middelnederlandse lyriek voor een hedendaags publiek weer tot leven kan worden gebracht.

De schijnwerper stond daarbij gericht op het in het Gruuthuse-handschrift overgeleverde ‘Tweede Egidiuslied’. Net als het veel bekendere ‘Egidius, waer bestu bleven’ gaat deze Middelnederlandse ballade over het verlies door de dood van een dierbaar iemand. Tweemaal klonk de ballade zelf in het Groot Auditorium op. Marcel Moester (zang) en Erik Beijer (vedel), beiden lid van Camerata Trajectina, brachten de oorspronkelijke liedtekst ten gehore op een door Kees Vellekoop gereconstrueerde melodie. Daarna zong Diet Gerritsen het lied in een vertaling van Willem Wilmink en in een moderne toonzetting van Frank Deiman, die haar ook op keyboard begeleidde. De zaal luisterde ademloos.

Een geslaagd experiment

‘Nu kronkel ik aan de haak van het *Nieuw Letterkundig Magazijn*’, zegt Wim Gerritsen, wanneer hij enkele dagen na de prijsuitreiking opnieuw geconfronteerd wordt met een open microfoon. Hij heeft het niet zo op interviews begrepen, maar laat zich desondanks eerder welwillend dan lijdzaam aan de tand voelen, spreekt betrokken over alles wat het vak betreft en blikst met genoeg terug op vrijdag de vijfde. Al gauw komt het gesprek op hertaling en hedendaagse toonzetting als middelen om een brug te slaan naar de Middelnederlandse lyriek.

‘Het was voor mij een experiment: kun je zo'n brokje oude cultuur genietbaar maken voor mensen van nu? Misschien was het experiment inderdaad al bij voorbaat geslaagd vanwege het intellectueel gevormde publiek. Toch waren het beslist niet allemaal mensen uit de letterenhoek, en zeker niet uit de middeleeuwse letterenhoek. Ik heb edit m'n best gedaan, met een zekere bevangenheid ook, om een verhaal te houden dat toegankelijk en begrijpelijk zou zijn voor mensen die niet van het vak zijn. En dan is zo'n hedendaagse adaptatie van het “Tweede Egidiuslied” misschien een manier om hen enigszins in die vreemde middeleeuwse wereld binnen te leiden.’

‘De toegankelijkheid van literatuur uit een andere periode, het is een probleem waar ik vaak over loop te piekeren. We hebben geen moeite meer met literatuur uit een andere streek. De Zuid-Amerikaanse of de Russische vertelkunst bijvoorbeeld wordt vertaald en in betrekkelijk grote oplagen gelezen, ook al komt die voort uit een misschien verwante maar toch verschillende literaire traditie en cultuur. Is het in die vertelkunst het idioom dat wij desondanks herkennen als van onze tijd?’ ‘Wat moet je nou hebben om middeleeuwse literatuur te waarderen? Het is voor een deel een kwestie van literaire gevoeligheid, voor een deel van historische belangstelling - dat is voor mij een extra, voor veel mensen niet, die moeten zich daartoe zetten - en voor een deel ook wel iets wat je al doende leert. Waardering voor oude muziek doe je ook niet op uit een boekje, maar wel door veel te luisteren. Af en toe kom je dan iemand tegen die daarbij uitleg verstrekt, die het luisteren op een hoger plan kan brengen.’

Een breder publiek

Het ‘Tweede Egidiuslied’ gaat deel uitmaken van een door Gerritsen samengestelde en toegelichte bloemlezing, te verschijnen in februari volgend jaar. *Lyrische lente* zal liederen en gedichten uit het middeleeuwse Europa bevatten in uiteenlopende talen, met vertalingen in hedendaags Nederlands door Willem Wilmink. De samenwerking met Wilmink wierp voor het eerst vruchten af in 1994 met de verschijning van het meermalen herdrukte *De reis van Sint Brandaan*, waarvoor de Maatschappij in 1997 de Kruyskamp-prijs toekende. In datzelfde jaar verscheen een tweede gezamenlijk project, de ‘middeleeuwse novelle’ *De burggravin van Vergi*.

‘Het begin van de samenwerking met Wilmink was zijn initiatief. Hij belde een keer op toen ik er niet was, mijn vrouw nam de telefoon op en kreeg meteen een heel gesprek, want Wilmink is een geweldig enthousiaste verteller. Hij had namelijk een *Brandaan*-vertaling gemaakt voor zijn kinderen, die toen op de middelbare school

zaten, omdat zij een oud werk op hun leeslijst moesten zetten en daar tegenop zagen. Die vertaling zat vol grappige anachronismen - zoals hij dat kan hè. In zijn vertaling van de *Carmina Burana* bijvoorbeeld heeft hij het opeens over “haar zoals Ruud Gullit heeft”. Dat doet je in de lach schieten, maar het is naar mijn mening een volstrekt acceptabel poëtisch middel.’

‘Goed, hij heeft me die *Brandaan*-vertaling toegestuurd en ik vond dat er kostelijke dingen in zaten, maar het was eerder een parodiërende bewerking dan iets wat je een vertaling kon noemen. Toen ben ik op een avond naar hem toegegaan en zijn we tot de conclusie gekomen dat hij een verantwoorde poëtische vertaling zou moeten maken. Dat heeft hij gedaan. Vervolgens ben ik met een groep studenten en jongere medewerkers die vertaling grondig filologisch gaan doorlichten, want er zaten een heleboel dingen in die niet goed begrepen waren. Op zo'n moment lijden zulke plannen meestal schipbreuk, maar in dit geval liep het anders. Wilmink was bereid om zich door ons op de vingers te laten kijken en alternatieven te bedenken, rekening houdend met onze kritiek. Dat hij die accepteerde, niet eigenwijs was, heb ik altijd zeer in hem bewonderd, want meestal is de verhouding tussen neerlandicus en scheppend kunstenaar tamelijk gespannen. Hier speelde dat totaal niet, en ten slotte ontstond er een boek waar ik nog steeds met heel veel genoegen aan terugdenk.’

‘Die *Brandaan* wordt geweldig verkocht, kennelijk zegt dat mensen iets. *De burggravin van Vergi* loopt veel minder goed. Het is natuurlijk een tekst uit een heel andere tijd en een heel andere sfeer; men kent het niet, maar kwalitatief is het toch echt een pareltje van verhaalkunst. Ik ben er altijd zeer tegen geweest om de Middelnederlandse literatuur voor de buitenwereld te reduceren tot die paradepaardjes: *Mariken van Nieumegen, Elckerlyc, Karel ende Elegast...* Bij dat rijtje hoort *Brandaan* gelukkig wel, maar *Vergi* helaas niet. Ik vind dat zo'n tekst toch toegankelijk moet worden gemaakt. Ook met zo'n “Tweede Egidiuslied” kun je in principe een breder publiek bereiken dan alleen de vakgenoot en specialist, en dan moet dat geprobeerd worden.’

Wilmink's vertaling van het ‘Tweede Egidiuslied’ lijkt zich prima te lenen om gerapt te worden door, bijvoorbeeld, de Osdorp Posse. Het zou daarmee mensen bereiken die niet het Groot Auditorium, maar wel De Melkweg van binnen kennen. Deze suggestie vindt bij Gerritsen echter weinig weerklank.

‘De Melkweg, dat is toch een disco? Ik heb niet de zendingsdrang, geloof ik, om middeleeuwse lyriek in zo'n jeugdcultuur te incorporeren. Het lijkt me onbegonnen werk. Je moet het toch hebben van mensen die een zekere belangstelling meebrengen, die nieuwsgierig zijn. Wel zou ik eens willen kijken of sommige teksten in de bundel die we nu aan het maken zijn niet in het moderne cabaret zouden passen. Er worden in *Lyrische lente* ironische en humoristische dingen opgenomen die daar misschien wel geschikt voor zijn.’

Een typisch Nederlandse trek

Van Gerritsen is bekend dat hij het culturele zelfbewustzijn van de doorsnee Nederlander niet hoog aanslaat. ‘Laten wij er niet omheen draaien: de verhouding van veel Nederlanders tot hun eigen taal en cultuur is tamelijk problematisch. Maar al te vaak is er sprake van onverschilligheid, ja van liefdeloosheid’, zo liet hij eerder eens noteren. Waar komt die liefdeloosheid vandaan?

‘In mijn ogen is cultuur iets dat gekoesterd moet worden,

maar men heeft hier al gauw het gevoel dat een respectvolle houding tegenover de eigen cultuur provincialistisch of nationalistisch zou zijn. Het is niet mijn specialisme, hoor, maar ik denk dat het een typisch Nederlandse trek is. Wij zijn ons altijd zeer bewust van de aanwezigheid van dat enorme buitenland, Dat kleine landje van ons, hè. Dat is een uitdrukking die mij zeer kan irriteren. Goed, Nederland is een klein land, met veel buitenland eromheen. Besef dat er Frans- en Duits- en Engelstalige cultuur is, hebben wij volop, maar vergelijk je de geringschatting voor de eigen cultuur in Nederland met de manier waarop de ons omringende landen hun cultuur koesteren, bijna met uitsluiting van andere culturen, dan betalen wij voor dat besef waarschijnlijk een erg hoge prijs.'

'Er is een keerzijde. In mijn vak, de mediëvistiek, is het volstrekt normaal dat Engelsen zich niets aantrekken van Duits onderzoek. Je vindt het niet in hun bibliografieën, ze nemen er geen kennis van. De Fransen net zo: ik verbaas me er altijd over dat zij zo weinig op de hoogte zijn van wat de Duitsers of de Amerikanen over Chrétien de Troyes te berde brengen. Nou, dat is ons tot nog toe niet overkomen. Iemand die hier een proefschrift over een Artur-onderwerp schrijft, weet dat hij Frans, Duits en Engels moet lezen. Nóg wel, gelukkig, maar dat zal ook wel weer aan het veranderen zijn. Dat is waarover wij als docenten op dit gebied steen en been klagen: bepaalde dingen kun je de huidige studenten niet meer voorleggen, omdat ze naar eigen zeggen geen Duits of Frans kunnen lezen.'

'Hier ligt een taak voor het onderwijs, maar het onderwijssysteem verandert sterk en de positie van vakken waarin het gaat om historisch besef en cultuurbesef wordt naar mijn mening bedreigd. De mensen die de plannen ontwerpen en de politici die ze aannemen zijn daar niet van overtuigd, die hebben de indruk dat het er beter van zou worden. Het kan zijn dat ik me vergis, maar die indruk heb ik niet. En de huidige situatie is al niet best. Om maar een voorbeeld te noemen dat niet eens direct uit mijn vak afkomstig is: men zet nog steeds in schoolboekjes dat Laurens Jansz. Coster de boekdrukkunst heeft uitgevonden! Ieder jaar weer zijn mijn studenten verbaasd als ik dat omschrijf als een nationalistische mythe. Blijkbaar leren ze op school anders. Of je krijgt: "Ja, dat weet ik wel, maar de geleerden zijn het er niet over eens." Kom nou toch, een van de weinige dingen waar de geleerden het wél over eens zijn, is dat niet Coster maar Gutenberg de boekdrukkunst heeft uitgevonden. Moet er aan een uitvinding die de wereld zó veranderd heeft dan toch zo'n rest achttiende- en negentiende-eeuws nationalisme blijven kleven? Nou, daar kan ik kwaad om worden!'

'Ja, het medium televisie is natuurlijk ook van invloed. De televisie heeft ongetwijfeld een belangrijke, positieve rol gespeeld in een soort democratiseringsbeweging die er bijvoorbeeld toe geleid heeft dat veel meer kinderen dan vroeger naar de middelbare school gaan. Ik sla die rol - noem het de opvoedende taak, met name in cultureel opzicht - van de media heel hoog aan. Wat er kán met televisie! Loop 's avonds door een buitenwijk, iedereen zit ernaar te kijken. Ik denk alleen dat men van die taak veel te weinig maakt. Die verstrengeling met de commercie, al die rotzooi die met bakken over dat scherm gaat, het is verschrikkelijk...'

Een vak met toekomst

Terug naar de eigen leest, de medioneerlandistiek. De huidige stand van zaken binnen het vakgebied is niet ongunstig, en wat de toekomstige vakbeoefening betreft: met het voorspellen van zijn persoonlijke aandeel daarin is Gerritsen voorzichtig, 'want dat geeft een slecht geweten als het er vervolgens niet van komt', maar er zijn zonder meer tal van perspectieven.

'Ik vind dat we goed bezig zijn, dat het goed lukt om een jongere generatie mediëvisten op te leiden: mensen die geboeid zijn en het ervoor over hebben om er jaren van hun leven in te investeren. Ik denk dat je van een bloeitijd kan spreken, gemeten aan het aantal mensen dat zich met het vak bezighoudt: dat is tien of meer keer zo groot als toen ik begon. Ook slagen we er geloof ik aardig in om een zekere interesse te kweken voor het vak - ik zeg nu maar middeleeuwse literatuur in het algemeen - buiten de kringen van de vakgenoten. Al blijft de vraag actueel wat het aandeel van middeleeuwse literatuur zou moeten zijn in het geheel van de culturele bagage van een ontwikkelde of beschaafde Nederlander. Een klein partje natuurlijk, ik zou er niet voor pleiten dat het heel uitgebreid is, maar dat partje moet wel kwalitatief de moeite waard zijn. Verder moeten we nog veel doen aan het bekendmaken van Middelnederlandse literatuur in het buitenland. Daar wordt ook al aan gewerkt, dus het kan best zijn dat mijn eigen plannen in die richting doorkruist worden doordat er op een gegeven moment al iets is, maar een goede inleiding tot de studie van de Middelnederlandse letterkunde in een van de grote talen is een desideratum en ik denk dat ik dat in principe voor de dag zou kunnen brengen.'

'Het onderzoek binnen de medioneerlandistiek beweegt zich momenteel in een aantal richtingen die tegelijkertijd gevolgd worden. Zelf heb ik vrijdag in mijn lezing een pleidooi gehouden - en daar heb ik mij wel degelijk mee geprofileerd tegenover mijn gewaardeerde collega's - voor het onderzoek van de literaire eigenschappen van literatuur. Het is volstrekt legitiem om je bezig te houden met de sociale context, met de vraag hoe literatuur gefunctioneerd heeft, maar literatuur moet ook en vooral als literatuur gelezen worden, vind ik.'

'Er zijn overigens binnen de Middelnederlandse letterkunde hele gebieden die nog nauwelijks geëxploreerd zijn. Pas sinds kort houdt een daarvoor opgerichte club van mensen zich bezig met de artes-literatuur, daar valt nog heel veel boeiends te ontdekken. Fascinerend is ook nog steeds de geestelijke letterkunde; die is natuurlijk in het verleden wel bestudeerd, maar dan vaak met een soort apologetische bedoeling, vooral van katholieke zijde. Ik denk dat er ook van niet-religieus geïnspireerde zijde heel wat mee te doen valt. In elk geval is het aantal van mijn studenten dat nu onderwerpen uit de geestelijke

Middel nederlandse letterkunde kiest beslist groter dan een aantal jaren geleden.’

‘Een heel centrale onderzoeksvraag zou ik bijna vergeten: middeleeuwse literatuur is een bij uitstek geschikt bronnengebied voor bestudering van de overgang van orale naar schriftcultuur. Beschavingshistorisch bezien is dat een uiterst wezenlijk verschijnsel, dat de laatste twintig jaar op alle agenda's hoog genoteerd staat. Ja, er moet nog veel gebeuren. We zijn nog in geen honderd jaar klaar met dit vak. Of maak daar maar van: in geen eeuwen.’

Het advies van de commissie van voordracht en de lezing van Gerritsen zullen worden afgedrukt in het *Jaarboek*. Het advies is al raadpleegbaar op Internet: <http://www.leidenuniv.nl/host/mnl/prijs/html>

Egidius

Willem Wilmink

Egidius,
dat was het dus,
je hebt ons echt verlaten.
't Is nacht en stil
en ach, ik wil
zo graag weer met je praten.

Terwijl je sliep,
is in 't geniep
je leven je ontschoten.
Nu speel je daar
met de engelenschaar,
waaronder Harry Mooten.

Om dit gemis,
dat blijvend is
zolang ik nog zal leven,
een elegie.
De melodie
blijft eeuwig ongeschreven.

Op 19 oktober 1999 overleed Harry Bannink, componist en musicus. Willem Wilmink schreef voor zijn gestorven vriend een elegie, een ‘Derde Egidiuslied’. Het wordt hier voor het eerst gepubliceerd.

‘Desen boke, die ghenoeemt is den Bibel’

Theo Coun

Op 14 januari 1998 verdedigde Marinus van den Berg aan de Leidse universiteit zijn proefschrift over de Noord-Nederlandse historische bijbel. De hoofdmoot - en daartoe reken ik ook het codicologisch onderzoek, de bijlagen en de registers - vormt de

kritische tekstuitgave van de historiebijbel (p. 81-834). Het basishandschrift voor de tekstuitgave werd in 1875/1876 door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op een veiling in Utrecht aangekocht en berust onder signatuur Ltk (of Letterkunde) 231 als bruikleen in de Leidse universiteitsbibliotheek. Daarnaast maakte Van den Berg nog gebruik van zes andere handschriften waarin de tekst is overgeleverd. Eén daarvan is Ltk 337, dat in 1860 op de veiling van de bibliotheek van G.W. van Oosten de Bruyn eveneens door de Maatschappij werd verworven en nu ook in de UB in Leiden wordt bewaard. Terwijl Carla van der Poel in het meinummer van dit tijdschrift al wees op het belang van de 'Leidse boekjes' van de Maatschappij, illustreert het werk van Van den Berg nog eens de literaire en cultuurhistorische betekenis van de Leidse handschriften van de Maatschappij.

De grootste verdienste van Marinus van den Berg is dat hij deze omvangrijke en cultuurhistorisch belangrijke tekst, waarvan de editie al langer tot de desiderata van de medioneerlandistiek behoorde, op een voortreffelijke wijze heeft uitgegeven en door een aantal bijlagen en registers heeft ontsloten. Minder gelukkig ben ik met zijn inleiding (p. 17-80), maar ik onderstreep dat die slechts één tiende van zijn werk behelst.

Bijbel, historiebijbel, rijmbijbel en evangeliënharmonie

Rond de begrippen in deze tussentitel is er in het onderzoek van de middeleeuwse Nederlandse literatuur heel wat te doen geweest en bestaat er mijns inziens een aantal misverstanden. Tot beter begrip wil ik mijn verhaal niet in de Middeleeuwen, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw beginnen. In 1787 verscheen in Gent bij Bernard Poelman de *Historie van het Oud en Nieuw Testament, met christelyke en stichtbaere bemerkingsen, getrokken uyt de HH. Vaders en andere geestelyke schryvers, zeer nut en dienstig voor de geloovige*. De tekst was al op 9 oktober 1742 goedgekeurd door A.F. Audenaert, licentiaat in de godgeleerdheid en verbonden aan de St.-Baafskathedraal in Gent, waaruit af te leiden valt dat hij al in 1742 of 1743 een eerste maal gedrukt werd. Op de rug van mijn exemplaar staat in goudopdruk *Historie des bybels*. Het boek bevat twee doorlopend gepagineerde delen. Het tweede deel, de *Historie van het Nieuw Testament*, is een evangeliënharmonie, dat wil zeggen een doorlopend verhaal, gebaseerd op de vier evangelis-

ten, gevolgd door de *Werken der Apostelen, den Boek der Openbaeringen* en eindigt met een *Kort begryp* (8 blz.) van de brieven van de apostelen. Evenmin als het boek een volledige vertaling van de vier evangelisten bevat, is de tekst van Handelingen en Openbaring compleet. Zo worden bijvoorbeeld de verzen 1-22 van Handelingen 27 in de druk gereduceerd tot dertien regels tekst.

Op dezelfde manier als voor het Nieuwe Testament heeft de samensteller in het eerste deel (*Historie van het Oud Testament*) ook de boeken van het Oude Testament behandeld, namelijk ze bewerkt tot een doorlopend geschiedverhaal. Dat had een dubbele ingreep tot gevolg: bijbelboeken die geen feitenrelaas bevatten als de psalmen, wijsheidsboeken en profeten worden weggelaten. Zoals in de harmonie van het Nieuwe Testament doublures in de evangeliën tot één feit herleid worden, zo behandelt de samensteller ook de Kronieken samen met de twee boeken Samuël en Koningen. Uit een aantal van die overgeslagen bijbelgedeelten heeft de samensteller van de *Historie* wel een aantal zedelessen verzameld. Slot van het Oude Testament is een *Sluytreden* met volgende aanhef: ‘Naer Joannes Hyrcanus eyndigt het verhael van de Boeken van het Oud Testament, ontrent 130. jaeren voor de komste van Christus. Doch volgens den Jodschen Historie-Schryver Flavius Josephus, zoo volgde naer Hyrcanus zynen zoon Judas Aristobulus [...]’ Wat de keuze van de bijbelboeken en de vrije bewerking ervan tot een geschiedverhaal betreft, komt deze achttiende-eeuwse druk overeen met de middeleeuwse historiebijbels. Zoals die laatste ook niet-bijbelse stof bevatten, worden in de druk ‘christelyke en stichtbaere bemerkingen’ ingelast. Die druk uit 1787 is bijgevolg - ook volgens de rugtitel - een historiebijbel. Die vaststelling weerlegt een bewering van Van den Berg: ‘In de tachtiger jaren van de 15de eeuw loopt de belangstelling voor de historiebijbel ten einde’ (p. 20). Het genre was alleszins tot in de tweede helft van de achttiende eeuw springlevend! Bovendien dekt de titel van Van den Bergs boek niet de lading: een wezenlijk bestanddeel van een historiebijbel is een evangeliënharmonie. Van den Berg heeft bijgevolg niet de Noord-Nederlandse historiebijbel uitgegeven, maar wel de Noord-Nederlandse historie van het Oude Testament. Een aantal van die handschriften bevat een proloog waarin de inhoud van het werk wordt aangekondigd als onder andere ‘dat Oude Testament ende dat Nyeuwe’. Of de historie van het Nieuwe Testament al dan niet verloren is gegaan of nooit voltooid werd, blijft onzeker.

Ook Maerlants *Rijmbijbel* is een historiebijbel, maar werd in het recent onderzoek te weinig vanuit dat standpunt benaderd.¹ Het bezwaar dat onderzoekers hebben tegen het woord bijbel in de benaming van Maerlants werk is misplaatst. Voor de middeleeuwer, en nog lang daarna, was de historiebijbel *de bijbel bij uitstek*.² In 1612 verscheen te Maastricht de *Historie van het Oud Testament, getrocken uyt de H. Schrifture*.³ Blijkbaar was dat het eerste deel van een historiebijbel en in de titel staat de historie (volksbijbel) tegenover de ‘H. Schrifture’ (de Vulgaat). In die geest was het Maerlants opzet in zijn *Rijmbijbel* met gebruikmaking van bijbelse en niet-bijbelse verhalen een historie vanaf de schepping tot en met de verwoesting van Jerusalem aan te reiken, niet echter de schriftuur te vertalen.⁴

In zijn inleiding schetst Van den Berg het onderzoek van de historiebijbels in het Duitse, Franse en Nederlandse taalgebied. In zijn benadering van historiebijbels heeft hij zich al te zeer laten leiden door de omschrijving van de Duitse onderzoeker H.

Vollmer, die de historiebijbel onder andere inperkte tot 1) een prozatekst - waardoor Maerlants *Rijmbijbel* uit de boot valt, die 2) vooral de stof uit het Oude Testament behandelt: 'Dit houdt in dat de didactische boeken, de profeten en de *evangeliën* ontbreken' (p. 19, cursivering door mij). Had hij de definitie van Vollmer terzijde geschoven en zijn onderzoek uitgebreid met gedrukte historiebijbels, dan had hij met nieuwe inzichten een mooi fresco van bijbelse teksten kunnen schilderen: de *Rijmbijbel* van Maerlant, de onvolledige Noord-Nederlandse historiebijbel, de Zuid-Nederlandse historiebijbel van 1360, de talrijke Middelnederlandse evangeliënharmonieën en dan laat ik het dertiende-eeuwse *Vanden levene Ons Heren* nog buiten beschouwing. Dan had hij ook kunnen wijzen op de inconsequente keuze van C.C. de Bruin in zijn *Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten*; die nam daarin wel de evangeliënharmonieën op, alhoewel die een bewerking zijn van de tekst van de vier evangelisten. Maar de Noord-Nederlandse historiebijbel sloot hij uit, omdat de tekst geen getrouwe vertaling van het Oude Testament biedt.

UB Leiden, Ltk 231, fol. 33r.

Noord- of Zuid-Nederlands, voor Latijn(on)kundigen?

Volgens M. Andersson-Schmitt dateert de oerredactie van de Noord-Nederlandse historiebijbel vóór 1350. Op die oerredactie zouden indirect de Noord-Nederlandse en Nederduitse historiebijbels en de Nederduitse *Große Seelentrost* teruggaan. De Noord-Nederlandse historiebijbeltekst die Van den Berg bestudeerde, heeft bijgevolg een ingewikkelde voorgeschiedenis en daarom moet de onderzoeker steeds op zijn hoede zijn voor mogelijk latere tekstinluipsels. In de Noord-Nederlandse historiebijbel komt een aantal glossen voor; ze ‘verduidelijken de inhoud van begrippen, zoals talent, sikkil, cubitus en chorus. De informatie is ontleend aan een middeleeuws standaardwerk, het *Catholicon* van Johannes Balbus’. Wat Van den Berg verder schrijft, is onbegrijpelijk: ‘De citaten leggen nog getuigenis af van de eerbied voor de autoriteit, doordat ze in het Latijn overgenomen zijn en een vertaling ervan ontbreekt’ (p. 49-50). De (ongewilde) consequentie van deze verklaring is dat de samensteller van de historiebijbel geen eerbied had voor de autoriteit van de Vulgaat die hij al bewerkend vertaalde, maar wel voor Johannes Balbus! Indien die Latijnse glossen tot

UB Leiden, Ltk 337, fol. 219v.

de oerredactie behoorden, dan werd dat werk niet samengesteld voor Latijnonkundigen. Zijn ze daarentegen jongere inlassingen, dan zouden de handschriften die Van den Berg raadpleegde voor een andersoortig publiek gekopieerd zijn dan waarvoor het origineel bestemd was. Op deze voor doel en functie van de Noord-Nederlandse historiebijbel (p. 62-80) toch relevante vragen, verstrekt Van den Berg slechts een onbevredigend antwoord in een voetnoot op een andere plaats (p. 50, nt. 28). In zijn beschrijving van teksthandschrift Ltk 231 vermeldt hij dat de band op voor- en achterplat vijf knoppen heeft en onder de rubriek *Herkomst en gebruik* dat sommige bladen nog van klavieren of bladruiters voorzien zijn, terwijl er op andere bladen nog afdrukken van verdwenen klavieren zichtbaar zijn. Die twee elementen worden helaas in het hoofdstuk over doel en functie van de historiebijbel niet samengebracht. Dergelijke knoppen dienen om het leder te beschermen van een boek dat op het voor- of achterplat ligt; ze zijn ondenkbaar bij een boek in een boekenrek. Knoppen en klavieren zouden samen erop wijzen dat het boek op een lezaar lag en dat eruit voorgelezen werd. Op p. 79 stelt hij dat een historiebijbel kon gebruikt worden voor ‘de lezing tijdens de gezamenlijke maaltijd in de refter’, maar zonder

enige verwijzing naar deze materiële gegevens uit zijn teksthandschrift.

Zes van de zeven handschriften zijn geschreven door één kopiist. Volgens zijn dialectkenmerken was hij van (Zuid-)Hollandse afkomst, maar hij heeft oostelijke, mogelijk Brabantse invloeden uit een vroegere legger niet volledig weggewerkt (p. 126). Omdat het zevende handschrift eveneens Brabants is, zou het best mogelijk zijn dat het origineel van de door Van den Berg uitgegeven tekst helemaal niet Noord-Nederlands was en dan blijft er van de titel van het boek niets meer over, nadat ik ook al het woord *historiebijbel* schrapte.

M.K.A. van den Berg, *De Noordnederlandse historiebijbel. Een kritische editie met inleiding en aantekeningen van Hs. Ltk 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek*. Hilversum, Verloren, 1998, 848 p. (Middeleeuwse Studies en Bronnen: 56).

Eindnoten:

- 1 Feitelijk hadden Jaap van Moolenbroek en Maaike Mulder het bij het rechte eind: 'De benaming historiebijbel zou meer toepasselijk zijn op het hoofdgedeelte van Maerlants geschrift, ware het niet dat historiebijbels [...] in proza waren vervat'. Die laatste restrictie is te wijten aan de definitie van Vollmer, waarop ik nog terugkom. Zie hun inleidende bijdrage in: J. van Moolenbroek & M. Mulder (red.), *Scholastica willic ontbinden. Over de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant*. Hilversum 1991, p. 8.
- 2 Die druk uit 1787 kocht ik niet in een antiquariaat maar op een zondagse rommelmarkt, waar 'amateur-verkopers' afgedankte gebruiksvoorwerpen aanbieden. Enkele jaren voordien had ik van een oom een stukgelezen exemplaar van hetzelfde werk gekregen. Het werd blijkens aantekeningen in de vorige eeuw door de familie van zijn vrouw nog regelmatig gelezen.
- 3 E. Heynen, 'Maastrichtse drukken (1552-1816). Eerste gedeelte (1552-1782). Een bescheiden aanzet tot een Maastrichtse Bibliografie', in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 83 (1947), p. 19, nr. 31.
- 4 'Het grote bezwaar tegen de aanduiding *Rijmbijbel* is de geïmpliceerde maar misleidende suggestie dat we met een berijming van de bijbel te maken zouden hebben [...] Daarnaast dient men te bedenken dat achter het predikaat *Rijmbijbel* de vertaling van twee verschillende Latijnse werken schuil gaat: de verdietsing van Comestors *Historia Scholastica* [...] en van Flavius Josephus' *De Bello Judaico*'. P. Berendrecht, *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*. Amsterdam 1996, p. 87. Haar tweede opmerking is een verwarring van genreaanduiding met bronnenstudie. Trouwens, de druk uit 1787 verwijst in de door mij geciteerde *Sluytreden* ook naar dat werk van Flavius Josephus.

'Weest altoos vigilant en arbeytsaem'

Drukkersmerken een mentaliteitshistorische bron?

Hans Brandhorst en Peter van Huisstede (met dank aan Yassu Frossati)

Inleiding

Onlangs publiceerde uitgeverij De Graaf in Nieuwkoop onze catalogus van Nederlandse drukkersmerken *Dutch Printer's Devices 15th-17th century*: twee delen catalogus, een deel registers en een CD-ROM met het volledige gegevensbestand. Natuurlijk zouden samenstellers hun uitgever een dienst bewijzen door te beweren dat met een publicatie van deze omvang 'het' Nederlandse drukkersmerk in kaart is gebracht. Hoe aantrekkelijk woorden als 'definitief', 'afgerond', en 'geen open einde' ook klinken, in dit geval is er alle aanleiding om wijzer te zijn. Ten eerste dekken de opgenomen merken slechts het bezit van de drie bibliotheken wier zestiende- en zeventiende-eeuwse drukken inmiddels door de Short Title Catalogue Netherlands (STCN) zijn gecatalogiseerd: de Koninklijke Bibliotheek en de universiteitsbibliotheken van Leiden en Amsterdam. Dat wil zeggen dat 'slechts' 80.000 van de geschatte totaalproductie van 300.000 edities zijn verwerkt. Ten tweede zijn er geen gegevens opgenomen over achttiende-eeuwse drukkersmerken, ofschoon ook die sinds enige tijd door de STCN aan ons worden doorgegeven. Ten slotte hebben wij, en die handicap delen we met alle onderzoekers van historisch beeldmateriaal, onvoldoende greep op de inhoud van visuele bronnen, ook van die bronnen die voor het begrip van bijvoorbeeld drukkersmerken van groot belang zijn. Men denke aan de emblematiek en teksten van Erasmus zoals de *Adagia*. We weten dus dat we in een aantal gevallen de betekenis van merken niet hebben kunnen achterhalen en we weten vooral ook dat ons zicht op de receptie en het gebruik van emblemen en merken beperkt is.

Dat er vrijwel geen iconografische gegevens via beelddatabanken opvraagbaar zijn, heeft ons er niet van weerhouden in onze catalogus de iconografie van de drukkersmerken gedetailleerd te beschrijven en te indexeren. Door dat systematisch te doen met behulp van de gecontroleerde terminologie van Iconclass, hebben we in elk geval zelf een begin gemaakt met zo'n beeldverzameling. Daarnaast zijn de bij de merken horende motto's in een alfabetisch register opgenomen en ze zijn tevens via de CD-ROM op woordniveau te doorzoeken. We willen hier eens aan de hand van een enkel voorbeeld laten zien tot welke zoekmogelijkheden die aanpak heeft geleid. Daarbij putten we niet alleen uit de catalogus drukkersmerken, maar ook uit enige embleemboeken die we inmiddels op een vergelijkbare manier hebben 'verwerkt'.

Aanleiding voor onze exemplarische en dus beperkte zoektocht is een citaat uit een beroemde brief van Harman Schinckel.¹ Op 23 juli 1568 werd deze Delftse drukker geëxecuteerd wegens het drukken van protestantse teksten. In zijn ‘Aller-laetsten Brieff van af-scheyt, geschreven aen syn Jongste Kint en Soone Bruyn Harmansz. Schinckel, geluckigher geheugenisse’ geeft Schinckel aan zijn zoontje Bruyn, dan nog ‘geen ander hallef Jaer out’, de volgende goede raad: ‘Weest altoos vigilant en arbeytsaem, vertrouwt op den Almachtigen, ende ghy sult ghewisselyck syn seghen ontfangen’. Hij voegt er nog aan toe: ‘u Vaders doot en sal u niet te verwytt staen, want ick om geen schandelycke stucken en lyde’.

Ons ontglipt wat Schinckel precies dacht bij de termen *vigilant* en *arbeytsaem*. Hij weidt daar verder niet over uit en dus hebben we de bronnen niet voor een nadere analyse van zijn individuele woordgebruik. Is daarmee de vraag naar wat Schinckel precies bedoeld heeft met zijn raadgeving niet bijster zinvol, de vraag naar wat hij met die termen voor ogen gehad kán hebben, is dat wel. De omweg die we bij de beantwoording daarvan moeten afleggen, behelst namelijk de constructie van een historische context waarin deze woorden en de associaties en beelden die zij kunnen oproepen, een plaats krijgen. Voor dat hele traject ontbreekt hier natuurlijk de ruimte. Wel hebben we de gelegenheid om aan de hand van een enkel voorbeeld te laten zien dat ook een bescheiden bron als het drukkersmerk als vertrekpunt kan dienen om aspecten van die culturele context op het spoor te komen. De werkhypothese is dan dat de wijze waarop de woorden gebruikt zijn in motto's of gecombineerd zijn met beeldmotieven, inzicht kan verschaffen in hun betekenisrijkdom.

Woorden en beelden

Hoe gaan we te werk met de drie typen gegevens die voor zo'n vraag in het bijzonder relevant zijn: de motto's en de iconografie van de merken en de uithangtekens van de winkels van drukkers en boekverkopers? Omdat woorden de aanleiding voor onze vraag zijn, ligt het voor de hand dat we daarop beginnen te zoeken. Aan de hand van de motto's die we zodoende vinden, zoeken we verder naar beelden die met die spreuken gecombineerd kunnen zijn. De iconografische beschrijving van die beelden is vervolgens weer uitgangspunt voor verdere zoekacties.

Zo vinden we van de term *vigilant* - waakzaam, of wakker - de volgende varianten: *vigila*, *vigilate*, *vigilantia*, *vigilance* en *vigilem*. Door de ‘wildcard’ - *vigil** - te gebruiken kunnen we in één keer op alle varianten zoeken; ook is het mogelijk de Nederlandse vertaling *waakt* en varianten van *wacht** aan de zoekvraag toe te voegen. Die gecombineerde vraag levert al 27 merken op, dus we zullen ons moeten beperken tot de meest veelbelovende.

De waakzame kraanvogel

Een naar links gewende vogel op een menselijke schedel houdt een steen in zijn rechterpoot. Op de spreukband in zijn snavel staat ‘VIGILATE’ (waakt). Tussen 1562

en 1567 werden drie varianten van dit merk gebruikt door Dierick Gerridt Horst, een Leidse drukker wiens winkel was gevestigd 'sub grue aureo' (onder de gouden kraanvogel). De geschiedenis van het gebruik - de naam van Horst is de enige die met deze drie merken verbonden

is - en de uniforme iconografie van de varianten laten er weinig twijfel over bestaan dat het uithangteken van de winkel van Horst er ongeveer zo heeft uitgezien.

Het motief van de ‘wakende kraan’ is gebaseerd op verhalen die sinds de klassieke oudheid over het dier de ronde doen.² Erasmus geeft in zijn adagium III vi 68 - *Grues lapidem deglutientes* (kraanvogels die kiezelstenen ‘slikken’) - een aantal antieke beschrijvingen weer van kraanvogel-gedrag, waarbij hij onder meer uit Plinius' *Naturalis historiae* citeert. Deze antieke ornithologische ‘waarnemingen’ verklaren waarom het dier geschikt is als zinnebeeld van waakzaamheid, oplettendheid en een vooruitziende blik. Kraanvogels vliegen doorgaans op grote hoogte en hebben zo'n krachtige vleugelslag dat omlaag kijken tijdens de vlucht problemen oplevert. Daarom nemen ze in hun snavel stenen mee die ze kunnen laten vallen als ze moe worden. Aan het verschil in het geluid dat de steen maakt als hij in het water dan wel op het land valt, hoort de kraanvogel of hij kan rusten of niet. Meer algemeen bekend is dat een rustende zwerm kraanvogels wachtposten uitzet die een steen in hun opgeheven poot houden tijdens de wachtdienst. Wanneer een wachter zich door slaperigheid teveel ontspant, valt de steen... De leider van de zwerm, aldus Plinius, blijft echter altijd waakzaam en kijkt met opgeheven hoofd in het rond.

Ten derde gebruiken kraanvogels bij het oversteken van de Zwarte Zee kiezels en zand als ballast waarvan ze zich tijdens de vlucht ontlasten, waarschijnlijk opdat het restant van de tocht lichter lijkt.

Ook al is hiermee duidelijk waarom een kraanvogel van oudsher een passend symbool is voor begrippen als waakzaamheid en wakkerheid, toch laten een paar aspecten van het merk van Horst zich daarmee niet volledig verklaren. De kraanvogel meldt niet dat hij zelf waakt, maar roept de beschouwer op tot waakzaamheid en geeft zelfs door een toegevoegde spreuk aan waartoe die waakzaamheid kan leiden.³ Zo'n boodschap is in overeenstemming met het moraliserende karakter van vele emblematische uitingen. Verder brengt de mensenschedel de waakzaamheid in verband met de dood, een associate die we in de bijbel meermalen tegenkomen.

‘Waakt dan, want gij weet den dag noch het uur’

Met name Marcus en Mattheus roepen meermalen op waakzaam te zijn opdat de mens niet verrast wordt door de komst des Heren. Wellicht de meest bekende bijbeltekst waar het woord *vigilate* deel van uitmaakt is de moraal van de parabel van de wijze en dwaze maagden, Mattheus 25:13: ‘vigilate itaque quia nescitis diem neque horam’ (waakt dan, want gij weet den dag noch het uur). Men moet te allen tijde voorbereid zijn, zoals de vijf wijze maagden, om toegang te krijgen tot het koninkrijk der hemelen. Andere voorbeelden van de associatie van waakzaamheid, de tijd en de dood vinden we in Mattheus 24:42: ‘vigilate ergo quia nescitis qua hora Dominus vester venturus sit’ (waakt dan, want gij weet niet, op welken dag uw Here komt) en Marcus 13:33: ‘videte vigilate et orate nescitis enim quando tempus sit’ (ziet toe, waakt en bidt, want gij weet niet, wanneer het de tijd is). De verbinding van het symbool voor waakzaamheid met symbolen van de dood en de tijd vinden we in vier merken die net als de merken van Horst een kraanvogel tonen, met een steen in de klauw geklemd en met een spreukband met ‘vigilate’ in de snavel. In

deze varianten ligt de schedel tegenover de vogel op de grond met erbovenop een zandloper. Voor zover nu bekend, is een van deze vier merken uitsluitend in Leiden gebruikt, door Jan Bouwens. De andere drie komen we tot 1625 in Leiden en vanaf 1645 in Den Haag tegen.

Mattheus 25:13 komen we, in de vorm van de parafraze ‘waakt en bidt met vlijt, gij weet uur noch tijd’, verder nog tegen bij een merk dat een in gebed geknield gezin toont. Van dit merk hebben we tot nu toe drie varianten geregistreerd, daterend van 1611 tot 1656.

Waken en werken

De brandende lamp die de vijf wijze maagden van de vijf dwaze onderscheidt, is ook een van de attributen die Cesare Ripa in handen geeft van *Vigilanza* in zijn *Iconologia*, waarvan de eerste geïllustreerde editie dateert van 1603. In de woorden van zijn Nederlandse vertaler en uitgever Dirck Pietersz Pers: ‘Een Vrouwe met een Boeck in de rechter hand, in d'ander een Roede met een ontsteken Lampe, ter sijden staet een Kraen, die een steen in de klauw heeft’. De lamp geeft de personificatie meer reliëf omdat ze benadrukt dat wakkerheid zelfs geboden is tijdens de uren die normaal voor de slaap gereserveerd zijn.

De term *Vigilantia* komt voor bij elf drukkersmerken in twee verschillende woordcombinaties. ‘Studio et Vigilantia’ is de spreuk bij een drietal merken van Pieter van der Aa, in gebruik vanaf 1695.⁴ ‘Labore et Vigilantia’ - door werk en wakkerheid - is het motto bij acht merken van Arnout Leers en zijn navolgers. Op grond van hun iconografie kunnen we deze acht merken in twee groepen verdelen: vijf ervan tonen de personificatie van *Vigilantia* in overeenstemming met de beschrijving van Ripa.

Dat wil zeggen: een vrouw met een open boek, zij het in de linkerhand in plaats van de rechter, in de andere hand een olielamp en naast haar een kraanvogel. Door Ripa niet genoemd, maar zowel in de illustraties van de *Iconologia* als in de merken van Leers aanwezig, is de grote rechthoekige steen waar Vigilantia een voet op laat rusten. Het tweede begrip, Labor, wordt verbeeld door de ploegende en maaiende boeren op de achtergrond.

In de drie andere merken met het motto 'Labore et Vigilantia' is de vrouw zittend afgebeeld, lezend in een boek terwijl ze zichzelf bijlicht met een olielamp. Ook hier rust een van haar voeten op een rechthoekige steen. In plaats van een kraanvogel vergezelt haar nu een haan.

Labor is hier verbeeld door een man die tegenover de studieuze Vigilantia aan het spitten is.

De haan is een attribuut van Vigilantia volgens de tweede definitie die Ripa daarvan geeft 'omdat ons de Haen des nacht door zijn gewoonlijk gekray opweckt, en nimmermeer naelaet de verborgene onderwijsinge van de natuyre, te gehoorsaemen, leerende alsoo den Mensche de Wackerhey'. De lamp moet, volgens dezelfde definitie, duidelijk maken dat de duisternis ons niet hoeft te verhinderen 'loflijke werken' te doen.

Ter ondersteuning daarvan haalt Ripa Demosthenes aan, die eens verklaarde dat hij om een goed redenaar te worden meer olie dan wijn had gebruikt, 'verstaende by de Oly de naerstigheyt, en by den Wijn de dertelhey'. In de Engelse uitdrukking 'burning the midnight oil' klinkt dit verband tussen hard werken en wakker zijn op ongebruikelijke uren nog na.

Weliswaar moeten we haan en olielamp interpreteren volgens deze uitleg bij Vigilantia, maar voor de iconografie van de tweede variant van zijn merk is Leers te rade gegaan bij de personificatie van Studio.⁵

De verbinding van Vigilantia met werk en, meer bepaald, met studie komen we ook al eerder tegen in de emblemliteratuur. Een voorbeeld daarvan dat, in tegenstelling tot de merken van Leers,⁶ ruwweg contemporain is met de brief van Schinckel, vinden we in de *Emblemata* (1565) van Schinckels vriend Hadrianus Junius. In het vijfde embleem van deze bundel, met als motto 'Vita mortalium vigilia' (het leven der mensen is waken), stelt Junius dat doorwaakte nachten doorgebracht boven de boeken een voorwaarde zijn voor roem. Wie luiert wacht de vergetelheid. De bijbehorende 'pictura' toont een studeerkamer met een tafel waarop een brandende kaars staat tussen een zandloper en een opengeslagen boek.

Naar een tweede thema verwijst Ripa's opmerking in zijn alternatieve definitie van Vigilantia, dat de haan altijd de 'onderwijsinge van de natuyre' gehoorzaamt. In zijn *Dialogo dell'impresa militari et amorose* (1574) geeft Paolo Giovio de Latijnse versie hiervan - 'Officium natura docet' - als motto mee aan de afbeelding van een kraanvogel met een steen. Ook dit thema heeft zijn weg naar drukkersmerken gevonden, getuige het merk dat de Antwerpse drukker Jean Cordier in 1585 heeft gebruikt. Met andere woorden: zowel haan als

kraanvogel kunnen als metafoor voor de wakkerheid gebruikt worden, maar tevens als voorbeeld van hoe de natuur hen leert hun functie te vervullen.

De wakkere hond

Naast de haan en de kraanvogel komen we nog een derde dier tegen dat wakkerheid kan uitdrukken: de hond. Die vinden we via de woordenlijst der uithangtekens op 'inden wackeren hondt' en 'sub cane vigilanti', de naam die de winkel van Jodocus Hondius waarschijnlijk sinds 1605, maar in elk geval in 1611 droeg. De houtsnede van Serwouters toont de wakkere en trouwe viervoeter in de hoofdvoorstelling maar ook in de rand. In de randversiering van een merk dat Serwouters maakte voor de boekverkoper Jacob Pietersz. Wachter zien we een opeenstapeling van attributen van waakzaamheid: een kraanvogel, een haan, een zandloper, trompetterende engelen en honden. De centrale voorstelling van dit merk, dat Wachter in 1617 heeft gebruikt, heeft de beperkingen van de mensejijke waakzaamheid tot thema, getuige het motto, ontleend aan psalm 127: 'soo de Heere de stat niet en bewaert, soo waken de wachters tevergeefs'. Ook in de winkelnaam zette Wachter het spel met zijn naam voort: 'in de (jonge) wachter'.

Als we op basis van een zo beperkte vraag al diverse aanknopingspunten voor verder onderzoek kunnen vinden, dan is de verwachting gerechtvaardigd dat een systematisch bewerkt corpus van bronnen - zoals gezegd,

naast drukkersmerken embleemboeken, de *Adagia* van Erasmus, maar ook volgens ‘gemeenplaats’ geordende citatenverzamelingen,⁷ titelillustraties en gelegenheidsgedichten - werkelijk een fundament kan bieden voor een vraag zoals we hierboven stelden: wat kan Schinckel bedoeld hebben met ‘Weest altoos vigilant en arbeytsaem’?⁸

Eindnoten:

- 1 Zie: H. de la Fontaine Verwey, *Meester Harman Schinckel, een Delftse boekdrukker van de 16e eeuw*. Rotterdam/'s-Gravenhage [1963] (= *Oud Delft. Een serie historische publicaties over Delft en Delvenaren*, 3).
- 2 Zie: H.M. von Erffa, ‘Grus vigilans. Bemerkungen zur Emblemantik’, *Philobiblon* 1 (1957), p. 286.
- 3 In deze variant is boven de kraanvogel de volgende tekst gedrukt: ‘Spernere vis mortem vis puram viuere vitam? Vis fieri sapiens virque probus? Vigila’. (De kracht om de dood te verachten, de kracht om een zuiver leven te leiden? De kracht om een wijs en deugzaam man te worden? Waak.)
- 4 Vergelijk bijvoorbeeld Gabriel Rollenhagen, *Nucleus emblematum*. Arnhem 1611, embleem 67: een uil op een open boek met de spreuk ‘Studio et Vigilantia’.
- 5 De uitleg van deze attributen van Studio verschilt niet van de uitleg bij Vigilantia.
- 6 Het eerste gebruik van een Vigilantia-merk door Leers dateert voor zover ons bekend van 1646, dus van twee jaar na de verschijning van de Ripa-vertaling van Pers. De eerste editie van Ripa's *Iconologia* is gepubliceerd in 1593, maar beschrijft natuurlijk voor een deel bekende iconografische varianten van de opgenomen personificaties.
- 7 Een Nederlands voorbeeld van zo'n ‘commonplace book’: Petrus Apherdianus, *Loci communes ex similibus et apophthegmatibus D. Erasmi*. Deventer, Theodericus de Borne, 1557.
- 8 Momenteel ontwikkelen we een website waarop we essays als het bovenstaande, maar ook bronnen zullen publiceren. Het adres luidt: <http://www.mnemosyne.org>

Emblem Books in Leiden

Ad Leerintveld

‘Nemo dormientem excitet.’ ‘Leijden in Hollandt’. Deze woorden prijken op de schutbladen van *Emblem Books in Leiden* boven een fraai profiel van de Sleutelstad met op de voorgrond een slapende hond die door een heer gewekt wordt. Motto en voorstelling zou men met enig inlevingsvermogen in het emblematische spel zeer wel toe kunnen passen op de onderneming die deze catalogus heeft opgeleverd. Arnoud Visser heeft een slapende schat wakker gepord. Op basis van een eerdere lijst van de hand van Bart Westerweel heeft hij onder begeleiding van Westerweel en Hoftijzer een catalogus gemaakt die alle embleemboeken bevat uit de in de titel genoemde collecties. Deze fraai vormgegeven catalogus zal, mede doordat de

beschrijvingen en de inleiding in de Engelse taal zijn gesteld, onderzoekers van emblematabundels vanuit de hele wereld op deze Leidse exemplaren attenderen. Van opnieuw inslapen zal geen sprake meer zijn.

Emblem Books in Leiden bevat 539 titels. De samenstellers van de catalogus hebben het begrip 'embleemboek' ruim genomen. Ze hebben er namelijk voor gekozen al die titels op te nemen die voorkomen in de leidende bibliografieën op het terrein van de emblematiek van Praz en Landwehr. Deze van een zeker pragmatisme getuigende keuze heeft tot gevolg dat men als gebruiker van de catalogus, die alfabetisch geordend is, keer op keer geconfronteerd wordt met een tot het uiterste opgerekt genre-begrip. Sommige titels, zoals nr. 211 *Groote tafereel der dwaasheid* of nr. 518 *Vlaerdings redenrijckbergh*, zou ik niet direct onder de emblemen rekenen. Dit geldt ook voor nr. 468, Willem Sluiters *Eenzaam buitenleven*. Een gevolg van dit ruime opnamebeleid is natuurlijk wel dat op grond van deze uitgebreide lijst weer meer materiaal beschikbaar is gekomen voor de verdere bestudering van het emblematische genre. Overigens is Leiden rijk aan emblematabundels.

De catalogus telt bij de auteursnaam 'Alciatus', de vader van het genre, tien titels van edities verschenen tussen 1565 en 1621. Ripa is met zes titels vertegenwoordigd, Luiken met 42. De kroon spant Jacob Cats, van wie 70 edities opgenomen zijn van werken verschenen tussen 1618 en 1880. Deze laatste titel (nr. 161) is de op vijf na jongste uit de catalogus. De samenstellers hebben een grens getrokken bij 1900. Boeken die gedrukt zijn in de twintigste eeuw zijn niet meer opgenomen. Op deze wijze bleven de talrijke reprints en facsimile's buiten de selectie.

Cats is in deze catalogus zo prominent aanwezig dankzij het *Museum Catsianum*, dat W.C.M. de Jonge van Ellemeet in 1887 legateerde aan de Maatschappij. Dit belangrijke onderdeel van de Leidse embleemboeken was al door Hans Luijten op een voorbeeldige wijze voor het voetlicht gebracht in zijn bijdrage 'Pracht en pronkstuk

Elegantissimorum emblematum corpusculum [...]. Leiden 1696.
Exemplaar uit de bibliotheek van de Maatschappij, sign. 1203 B 26.

van het Nederlandsch Maecenaat' aan de fraaie bundel *Dierbaar magazijn*, die elke lezer van dit blad uiteraard in zijn boekenkast heeft staan. Toch is het een verrassing om bij nummer 137 *Alle de wercken* uit 1655 een eigenhandige aantekening van Cats aan te treffen waaruit blijkt dat hij een exemplaar van dit verzamelde werk aan de Leidse universiteit cadeau deed. Dit gegeven is niet opgenomen in de Short Title Catalogue Netherlands (STCN) en is dus ook niet te vinden in *Cats catalogus*, een uitgave van de STCN waarnaar in *Emblem Books in Leiden* bij Cats wordt verwezen. Dergelijke verwijzingen naar auteursbibliografieën hadden ook bij andere auteurs niet misstaan. De toevoeging van een nummer uit de bibliografieën van Vondel, Hooft of Krul, om me tot de neerlandistiek te beperken, zou het gebruiksgemak verhoogd hebben. Maar ik wil niet overvragen. Er is in deze catalogus al veel te vinden. Natuurlijk maken de titels nieuwsgierig naar de inhoud van de boeken. Aan het compleet toegankelijk maken daarvan kan nu gericht doorgewerkt worden, bijvoorbeeld op de wijze zoals dat door Brandhorst en Van Huisstede in de Koninklijke Bibliotheek voor onder andere de drukkersmerken is gedaan.

Tot slot wil ik mijn waardering uitspreken voor de heldere en beknopte inleiding. Hierin worden de drie instellingen kort gekarakteriseerd met verwijzing naar verdere literatuur en wordt aandacht gevraagd voor bijzondere exemplaren. De revue passeren: ingekleurde boeken (Cats, Heinsius), boeken uit het bezit van bekende personen en boeken die op een bijzondere wijze zijn gebruikt. Een voorbeeld van deze laatste categorie vormt de bundel *Emblemata physico-ethica* van Nicolaus Taurellus die in een editie van 1595 gebruikt werd als album amicorum door William Bedwell.

Deze Leidse catalogus maakt op zorgvuldige wijze een grote schat toegankelijk. Van zorg getuigt ook de vormgeving van het boek. Bandontwerp, schutbladen, maar bovenal de zeer goed gekozen illustraties verlenen *Emblem Books in Leiden* een grote aantrekkelijkheid. De lezer wordt gewonnen door de reproducties van de prachtig ingekleurde emblemen van Heinsius of Cats. En ook de bijna thematische keuze om als illustratie 'emblemen' met drukken als onderwerp te kiezen, toont de liefde waarmee deze catalogus werd geproduceerd.

Emblem Books in Leiden. A Catalogue of the Collections of Leiden University Library, the 'Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde' and Bibliotheca Thysiana. Compiled and edited by A.S.Q. Visser, co-edited by P.G. Hoftijzer and B. Westerweel. Leiden, Primavera Pers 1999. ISBN 90-74310-53-2. Prijs: f 69,90.

Vertaal- en debuutprijs Provincie Fryslân

Gedeputeerde Staten van de Provincie Fryslân hebben de Dr. Obe Postmaprijs - een driejaarlijkse prijs voor de beste vertaling in of uit het Fries in de voorgaande drie

kalenderjaren - toegekend aan Jabik Veenbaas, voor zijn vertaling van de bijna zestig gedichten van Obe Postma (1868-1963) in de tweetalige dichtbundel *Van het Friese land en het Friese leven / Fan it Fryske lân en it Fryske libben* (Amsterdam, Meulenhoff, 1997). Gedeputeerde Staten hebben verder de Fedde Schurerprijs - een driejaarlijkse prijs voor het beste debuut in het Fries van de voorgaande drie kalenderjaren, gerekend over alle genres - toegekend aan Eeltsje Hettinga, voor zijn dichtbundel *Akten fan winter* (Utrecht, Steven Sterk, 1998). De prijzen, f 2.000 elk, zijn uitgereikt tijdens een openbare bijeenkomst in het Provinciehuis te Leeuwarden op 21 oktober 1999.

Jabik Veenbaas

Jabik Veenbaas (*1959) studeerde Engels aan de Universiteit van Amsterdam, en Fries en Wijsbegeerte aan de Vrije Universiteit. Hij publiceert in landelijke tijdschriften op het gebied van literatuur en filosofie, is literatuurrecensent bij de *Leeuwarder Courant* en heeft een groot aantal vertalingen op zijn naam staan uit/in het Nederlands, Fries, Engels en Duits. Zo vertaalde hij werk van John Irving, Botho Strauss en I.F. Stone, en samen met W. Visser de *Prolegomena* van Kant. Dit najaar verschijnt bij uitgeverij Frysk en Frij *De Citadel*, een door hem verzorgde tweetalige bloemlezing met poëzie van de

nestor van de Friese dichtkunst, D.A. Tamminga (*1909). Veenbaas schreef verder een verhalenbundel en enkele teksten voor toneel, die door Tryater zijn gespeeld.

De nu bekroonde bundel *Van het Friese land en het Friese leven/Fan it Fryske lân en it Fryske libben* kreeg landelijk een goede ontvangst. Veenbaas werd uitgenodigd om op de 'Nacht van de Poëzie 1998' in Utrecht een aantal van zijn Postma-vertalingen voor te lezen. De adviescommissie waardeert naast de kwaliteit van de vertalingen dan ook hun 'landelijke uitstraling'.

Eelstje Hettinga

Eelstje Hettinga (*1955) koos al gauw na zijn opleiding tot leraar Nederlands voor de journalistiek. Hij werkte een jaar als redacteur bij het progressieve weekblad *De Nije*, maar ontplooiëde zich vanaf 1983 als zelfstandig journalist. Hij schrijft voor verscheidene Nederlandse kranten en bladen. Zijn speciale interesse betreft de beeldende kunst; hij publiceerde over uiteenlopende schilders als Abe Gerlisma en Edward Hopper. Als dichter debuteerde Hettinga in 1977 in *Trotwaer*. In de jaren daarna volgde een gestage stroom poëzie, meestal in *Hjir* en *Trotwaer*, maar tot een volledige bundel kwam het pas in 1998. Hij kreeg wel vier keer de Rely Jorritsmaprijs en een gedicht van hem werd opgenomen in de *Spiegel van de Friese poëzie* (1994).

De adviescommissie van de Fedde Schurerprijs is van mening dat Hettinga in *Akten van winter* de traditionele dichterlijke onderwerpen op een originele wijze weet te verwoorden met een eigen geluid en vaak in verrassende beelden. Zelf stelt de dichter over zijn dichterschap: 'Poëzie is een mes, een herder, om mijn tijd en ruimte het hart te villen.'

Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum
Grutte Tsjerkestrjitte 212
8911 EG Ljouwert/Leeuwarden
tel.: 058-2120834, fax: 058-2132672

Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis

Het zesde *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* (257 pagina's, geïllustreerd), een uitgave van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging, is op 5 juni 1999 in de Koninklijke Bibliotheek gepresenteerd. Dit keer betreft het een themanummer dat in het teken staat van de naderende millenniumwisseling onder de titel 'Geschreven, gedrukt, gedigitaliseerd. Elf eeuwen boekcultuur in de Lage Landen'.

Vijf codicologen en vijf historici van het gedrukte boek presenteren vijfhonderd jaar geschiedenis van het handgeschreven boek en vijf eeuwen historie van het gedrukte boek in Nederland aan de hand van een door hen gekozen 'boek van de eeuw'. In de elfde bijdrage wordt ingegaan op de overlevingskansen van het boek in de toekomst. In een reviewartikel worden nieuwe ontwikkelingen in de bibliografische en boekhistorische wetenschap besproken en de lijst van publicaties

geeft een beeld van de studies die in 1998 op het vakgebied zijn verschenen. Het omslag is aan de voorzijde opgesierd met een afbeelding van een pagina uit de *Delftse Bybel* die in 1477 in Delft bij Jacob Jacobsz. van der Meer en Mauricius Yemantsz. verscheen. De gedrukte tekst is opgeluisterd met een handgeschilderde initiaal en kleurige randversieringen. Deze bladzijde illustreert het omslagpunt waarbij de handmatige wijze van boeken maken en de nieuwe mechanische manier van vermenigvuldigen nog met elkaar verenigd werden. De achterzijde vertoont het mogelijke keerpunt in de boekproductie in de toekomst in de vorm van een leesapparaat voor digitale boeken. Tussen deze twee omslagpunten vindt u de volgende artikelen:

- Marco Mostert, 'De *Vijf boeken der historiën* van Rudolfus Glaber. Eindtijdverwachtingen in de eerste helft van de elfde eeuw'
- J.P. Gumbert, 'Het kapittelboek van de Utrechtse Mariakerk. Een van de weinige overgeleverde Noord-Nederlandse codices uit de twaalfde eeuw'
- Hans Kienhorst, 'De *Wrake van Ragisel*-fragmenten. Lay-out en opkomst van het literaire handschrift in de dertiende eeuw'
- Jos A.A.M. Biemans, 'Het chirurgijnsboek van Jan van Aalter. Over schaalvergroting en nieuwe toepassingen bij de productie en de vormgeving van het handgeschreven boek in de veertiende eeuw'
- J.W.E. Klein, 'Boekgeschiedenis en de uitvinding van de boekdrukkunst, een "gulden legende". Handschrift en druk in de vijftiende eeuw'
- August den Hollander, '*Dat oude ende dat nieuwe testament (1526)*. Jacob van Liesvelt en de nieuwe markt voor bijbels in de zestiende eeuw'
- Paul Dijstelberge, 'Donc je suis. Een filosoof en zijn boek in de zeventiende eeuw'
- Arianne Baggerman, 'Het boek dat andere boeken overbodig zou maken. De mislukte lancering van een achttiende-eeuwse Nederlandse encyclopedie'
- Lisa Kuitert, 'Ons Voorgeslacht van W.J. Hofdijk. Een negentiende-eeuwse *prachteditie*'
- Nel van Dijk, 'Een onverbidde bestseller! De promotie van literair werk in de twintigste eeuw'
- Leen Breure, 'De eenentwintigste eeuw: het boek als metafoor'
- Berry Dongelmans, 'Koerswijzigingen in de bibliografische en boekhistorische wetenschap'
- Marieke van Delft, 'Publicaties op het terrein van de boekwetenschap 1998'

Voor f 45 kunt u lid worden van de NBV en ontvangt u het jaarboek. Studenten betalen f 30. In de losse verkoop kost het jaarboek f 60. U kunt zich opgeven als lid door een kaartje te sturen naar de secretaris:

dr. B.P.M. Dongelmans

Stevinstraat 14, 2405 CP Alphen aan den Rijn

0172-494835 of 071-5272109

Huis der Nederlanden

In Kaapstad is op 20 oktober het Nederlands-Vlaams Cultureel Instituut geopend. Dit Huis der Nederlanden, een particulier initiatief van de Nederlands-Vlaamse Willem de Zwijger Stichting, zal pogen vorm te geven aan taalkundige en culturele betrekkingen tussen Nederland en Vlaanderen enerzijds en Zuid-Afrika en Namibië anderzijds. De opening is geschied door drie ambassadeurs: die van Zuid-Afrika in Nederland, en de Nederlandse en de Belgische ambassadeurs in Zuid-Afrika.

Het Huis der Nederlanden huisvest onder meer de openbare Nederlandse bibliotheek met wetenschappelijke steunfunctie, de Nederlandse school van Kaapstad, de Stichting Biblionef ter verspreiding van kinderboeken aan kansarme kinderen, en het Kaaps Forum voor de Neerlandistiek. Het gebouw, gelegen in de buitenwijk Pinelands van Kaapstad, beschikt over moderne communicatie-apparatuur. Er worden cursussen in taal en cultuur aangeboden, terwijl er jaarlijks een Nederlands-Vlaamse week wordt gehouden met optredens van Vlaamse en Nederlandse schrijvers en kunstenaars. Samenwerking is totstandgekomen met de universiteiten van Kaapstad, Wes-Kaapland, Stellenbosch en Windhoek. Bijzondere aandacht wordt gegeven aan bijscholings- en nascholingscursussen voor docenten Afrikaans ten behoeve van alfabetiseringsonderwijs van gemarginaliseerde Afrikaanstaligen.

Het gebouw werd in 1997 aangekocht en is sindsdien aangepast en uitgebreid tot circa 1.200 m² nuttig vloeroppervlak met een gehoor-, een vergader- en een studiezaal. Deze infrastructuur wordt door de Willem de Zwijger Stichting gratis aan het zelfstandig werkzame bestuur van de Stichting Huis der Nederlanden beschikbaar gesteld.

In Nederland, België en Zuid-Afrika is een Stichting Vrienden van het Huis der Nederlanden opgericht. Met een voor particulieren jaarlijkse bijdrage van minimaal f 40, Bfrs 700 of Rand 100 kan men het Huis der Nederlanden steunen. Voor bedrijven en instellingen gelden andere tarieven. Ook kunnen particulieren en bedrijven door middel van een fiscaal gunstige schenking van een eenmalig groter bedrag of van een notariële periodieke uitkering mede-oprichter worden.

Nadere inlichtingen:

tel. +31-(0)70-3427932 / (0)521-381413

tel. +31-(0)172-685527 / (0)6-50645729

Secretariaat:

Prins Mauritslaan 55d

2582 LM Den Haag

tel. +31-(0)70-3557860, fax +31-(0)70-3228281

Themadag 'Ida Gerhardt en de Klassieken'

Vrijdag 14 april 2000 organiseert het Nederlands Klassiek Verbond de themadag 'Ida Gerhardt en de Klassieken' in de Lokhorstkerk te Leiden. Ook de Faculteit der Letteren van de Universiteit Leiden en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde

zijn bij dit evenement betrokken. Het belooft een afwisselende dag te worden rond de gedichten van Gerhardt die zijn geïnspireerd door de Klassieke Oudheid.

Verspreid over de dag zullen zes sprekers hun visie geven op het thema, elk vanuit hun eigen achtergrond. De Leidse classica Mieke Koenen koos als onderwerp: Ida Gerhardt en de Klassieke Oudheid. J.D.F. van Halsema, hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde aan de VU, zal de relatie Gerhardt-Leopold belichten. R.Th. van der Paardt, als weinig anderen thuis op het terrein van de receptie van de Oudheid in de moderne Nederlandse letterkunde, zal het woord voeren over antieke intertekstualiteit in Gerhardts gedichten. Verder zullen spreken de Gerhardt-specialist F. Berkelmans, over de bundel *Sonnetten van een leraar*, en Marjoleine de Vos, dichteres en redacteur van *NRC Handelsblad*, over het thema ‘Het aardse en het mythische bij Ida Gerhardt’. Ten slotte zal de letterkundige Willem Jan Otten ingaan op Gerhardts religieuze poëzie.

Verder is er muziek, een tentoonstelling en een declamatie. De muziek wordt verzorgd door Daan Verlaan, die speciaal voor deze gelegenheid enkele gedichten zal toonzetten, en door andere conservatoriumstudenten. In de Universiteitsbibliotheek te Leiden zal een tentoonstelling rond het thema worden ingericht, die vanaf maart 2000 gratis toegankelijk is. De declamatie is in handen van Anne-Marie Heyligers en Marijke Merckens, twee actrices die al eerder werk van Gerhardt op de planken hebben gezet. U bent allen van harte welkom.

Voor informatie en toegangsbewijzen kunt u contact opnemen met Manfred Horstmanshoff, Oude Geschiedenis, Universiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, of via Idagerhardt@rullet.LeidenUniv.nl

Hoe het opent, en doorgaat te openen

Maria van Daalen

Aan de rand van het lichaam is de doorgang
in dat wat glanst, in het vertelde. Even
goed ken ik hoe het eeuwige verlangen

zich een weg baant in mijn lichaam en leven
en hoe het als vanzelf smelt random dit je
geslacht. Je brengt twee vingers in met beven-

de beweging, ik lig open en bezit
vrijwel alles dat ik ben, dat je opent
en eet, van mij is de adem, ik bid je

‘ga door’, ‘wie achter is moet doorgaan’, hopen
witte zwarte zwanen vliegen overlangs
het beeld in, de richting is waar we lopen,

is een gezang van veren, een sneeuw bijkans
van als je je ogen stijf dicht doet, je sluit
mij in, de warmte van je hand drukt dansend

het gat in mijn handpalm, gekruisigd, ik uit
klanken die van voor de spraak bestaan, cirkel
rondom betekenis als de twee duide-

lijk jagende valken, die, zeg ik eerlijk,
ons volgden van boomtop tot boomtop, altijd
schreeuwend tussen beide, vrouwtje en tersel,

maar de zandweg in Balloo boog af terwijl
wij elkaar aarzelend de woorden in de
mond legden en wezen, ‘weet je’, ‘afgeleid

door je geur boog ik me, om je te vinden,
over je lichaam, tegen de stam van een
droge boom’, pijnhout vol naalden, en de wind

opende een deur in de nacht, de mannen-
geur die mij vult en in stoten niet vooruit
komt, maar breder wordt totdat alle wanden

wijken, in de kieren verschieten duizend
sterren, 'doe een wens voordat het voorbij is',
ik kan kussen wat aanwezig is, de huid

aanraken, je telkens opnieuw 'die jij is'
benoemen, omdat ik inadem, alvast
een stem ben en mijn geur zich hecht, belijdenis

van een verbinding totdat je je wast en
mij vergeet, een dag lang, dagen, en nachten
later kom je mij tegen zoals je past

en je aantrekt - er is dit helder wachten,
tintelend tegen de sneeuw die onderweg
je zicht belemmert, je rijdt naar huis, zachter

worden de lijnen, de lichten schuiven weg
over je gezicht, de duisternis tussen
twee stiltes wordt groter, kijk maar, en slechter

zicht, zo raakt het vertrek vertraagd, de lussen
van het gesprek buigen naar buiten en gaan
voor elkaar opzij, als ik de laatste kus

met mijn vingers op je voorhoofd druk, de maan
verdwijnt in de mist en ik herken mijn stem
niet meer op je gsm, je dan toestaan

om in de verte te verdwijnen, bestemming
onbekend, de deur blijft open, ik ben
er bijna, als altijd zit verlangen klem.

Geschreven bij het bronzen beeld *Poort* van Noud de Wolf.

Maria van Schie (1744-1815); een kleine zonsverduistering

Adèle Nieuweboer

Weinigen kennen Maria van Schie; wie haar naam wel iets zegt, heeft haar ontmoet als schaduw van haar echtgenoot, de Delftse patriotse auteur Gerrit Paape (1752-1803). In 1997 werd in *Met en zonder lauwerkrans* voor net eerst aandacht aan Maria besteed om haar eigen dichtwerk.¹ Helaas was nog veel onbekend en bleef zij daardoor passen in het beeld dat we van haar kennen: het door Gerrit getekende silhouet dat prijkt op de titelpagina van zijn autobiografie *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap*.

In het hier volgende zal haar zoon Gerrit even worden verduisterd en Maria zelf naar de voorgrond gehaald. Het zal geen totale eclips worden, maar de toeschouwers zijn mogelijk ook al blij met een partiële.

Op 13 december 1803 troffen de lezers van de *Binnenlandsche Bataafsche, nu Delftsche Courant* een advertentie aan die in de categorie ‘personalia’ zijn gelijke niet kende. De tekst was niet alleen buitengewoon omvangrijk, maar kenmerkte zich bovendien door een toonzetting die volstrekt afweek van de gebruikelijke standaardformules. Het was vooral deze kennisgeving van het overlijden van Gerrit Paape waarmee Maria van Schie zich liet kennen als een sterke, zelfstandige persoonlijkheid en een liefhebbende echtgenote en moeder door dik en dun. Wonend in de Boekhorststraat te Den Haag, waar Paape zich de laatste jaren van zijn leven als anoniem ambtenaar in de tijdgeest had gevoegd, had zij er geen behoefte aan om deze - bepaald niet altijd welwillende - omgeving openbaar te maken welke ramp haar was overkomen. Het was haar voldoende om hem daar zelf de eer te geven die hem toekwam en hem eerste klas te laten begraven in de nieuwe kelder van de Kloosterkerk. Slechts naar de oude vrienden en bekenden in Delft gingen haar volgende gedachten uit:

*** Heden, in den vroegen morgen, wierd ik in den bittersten Rouw gedompeld, door het afsterven van myn waardigen Egtgenoot GERRIT PAAPE, in den Ouderdom van byna 52, en na eene Egtverbintenis van ruim 27. Jaaren. De gevolgen van Waterzugt en zwaare Verstoppingen, die hem den tyd van 12. weeken aan zyn legersteede gebonden hielden, maakten een einde aan zyn by yder bekend nuttig en werkzaam leven. Ik gevoele dit verlies te meer, daar hy een Zoon nalaat, die in zyn vak den raad, hulp en ondersteuning van een welmeenenden Vader nog zo nodig had. Dan, berustende in Gods wil, verzoeke aan Vrienden en Bekenden, om verdere smertelyke denkbeelden niet te vermeederen, my van Brieven en Rouwbeklag te verschoonen.

DEN HAAG

8. December 1803.

MARIA VAN SCHIE,

Wed. GERRIT PAAPE.

Controversieel als hij was, zou het voor de hand hebben gelegen als er op Paapes overlijden zo niet lijkdichten van vrienden, dan toch schimpverzen van vijanden zouden zijn verschenen. Tot op heden echter is er van geen van beide een exemplaar getraceerd. Het is alsof Maria de regie heeft overgenomen en niemand haar strenge woorden heeft durven negeren. Waarschijnlijk is het ook aan haar toe te schrijven dat haar echtgenoot sinds het van kracht worden van zijn nieuwe maatschappelijke positie weinig tot niets meer van zich heeft laten horen, waardoor nog tot 1953 als jaar van overlijden 1798 werd aangehouden, wat overigens ook daarna nog decennialang uit de biografische woordenboeken werd overgenomen.²

Kennismaking en huwelijk met Gerrit Paape

Maria kwam in 1774 met Gerrit in contact dankzij haar vader, Roelandus van Schie. De inmiddels bejaarde Van Schie had zich vol enthousiasme in de kringen van dichtende burgers begeven en legde grote belangstelling aan de dag voor het debuut van zijn jonge stadgenoot: *Vruchten der eenzaamheid*. Door toedoen van Van Schie werd Paape opgenomen in het Haagse dichtgenootschap 'Kunstliefde spaart geen vlijt'. Ook Maria vond kennelijk in haar vaders enthousiaste dichterschap aanleiding om haar pen te slijpen; van haar hand werd althans door Gerrit een dichtstuk onder de aandacht gebracht van het dichtgenootschap: *Boetzang aan Nederland; ter gelegenheid van Gods oordeelen over het zelve*, waarvan helaas geen exemplaar is overgeleverd. De warme vriendschap die er dankzij het - merendeels religieus getinte - dichtwerk ontstond, leidde in 1776 tot een huwelijk, waarvan kameraadschap en trouw de belangrijkste pijlers zouden blijken te zijn, gevoed door en zich uitend in beider literaire productie. Maria's werk volgde vooral de keuzes die Gerrit in het leven maakte; Gerrit op zijn beurt heeft een aanzienlijk deel van hun huwelijk al schrijvend in stand gehouden.³

Het jonge paar legde zich meteen gezamenlijk toe op de dichtkunst. Gerrit publiceerde in 1777 *Bijbel- en Zededichten*, waarvoor Maria een drempeldicht schreef. Maar daarbij bleef het niet: in het tweede deel, getiteld *Bijbel- Zede- en Mengeldichten* (1778), werden twee gedichten van haar hand in het hoofdwerk opgenomen: 'De dischgenoot aan 's Heeren avondmaal' en 'Dankbetuiging aan God voor de herstelling mijner gezondheid', beide ondertekend: M.V.S. Gerrit doet er - goedbedoeld - in zijn voorwoord wat bevoogdend over: 'De vaarzen, getekend M.V.S. zijn van mijn Echtgenoot en door mij nagezien; ze waaren van te lieve hand omze der vergeetelheid opteofferen; ook schijnt mij toe datze het licht wel waardig zijn.'⁴

Tegenslagen

In 1778 pakten donkere wolken zich samen boven de Delftse echtelieden, zoals ook al blijkt uit de titel van

de laatstgenoemde tekst van Maria. Het ging hier kennelijk niet om een eenvoudige verkoudheid. Zelf schrijft ze over haar ziekte in dit gedicht:

Ik scheen de wereld en haare ijdelheên ontoogen.
Mijn hart vermaakte zich in 't naadrend heilgenot:
Niets trok mijn' aandacht meer: ik sloeg mijn hart en oogen,
Met diep verlangen naar de vrijheid, op mijn' God.

Dat zij uiteindelijk niet overleed, was de verdienste van de jonge Delftse arts Jacob Verbrugge, die tot hun ontsteltenis zelf in februari van dat jaar plotseling kwam te sterven. Gerrit en Maria konden niet anders dan in grote droefheid een gelegenheidswerkje uitgeven, met een gedicht van Gerrit en een grafschrift van Maria. Dat laatste is in slechts enkele, krachtige regels volkomen duidelijk over de betekenis van het verlies van zo'n veelbelovend jong leven:

Hier onder dit gesteente,
rust het beschreid gebeente
eens arts, wiens kunst en deugd
de naneef zal verbreiden.
Hij is van ons gescheiden
in 't bloeïen van zijn jeugd.⁵

Kort daarna kwamen Maria en Gerrit voor nieuwe tegenslagen te staan. Gerrit werd ontslagen bij de Delftse plateelbakkerij waar hij de kost verdiende, waardoor de armoede op de loer kwam te liggen. Maria's grootvader Johannes Mommaal werd ten grave gedragen. Gerrit zelf werd door een ernstige ziekte geveld, wat uiteraard een aantasting van hun financiële armslag betekende. En tot overmaat van ramp overleed ook Gerrits geliefde vader. Ongetwijfeld hebben Maria en Gerrit in deze rampjaren verlangd naar een teken van een beter toekomend leven: een jonge twijg aan hun huwelijkse stam. Maria - zeven jaar ouder dan haar echtgenoot - was in 1779 al 34. Behalve een kennelijk heersende trend, en de hoop op enige inkomsten, zal ook het verlangen naar kinderen hebben meegespeeld bij het schrijven van hun bundel kindergedichtjes in het genre van Van Alphen: *Kinderpligten, gebeden en samenspraken*, die nu, voor zover te achterhalen via reconstructiewerk door Anne de Vries, opnieuw beschikbaar is, maar waarin de gedichten van Maria helaas niet zijn te onderscheiden van die van haar man. Wellicht bood dit gezamenlijke werkstuk enig houvast toen in 1781 hun dochttertje Adriana Maria kwam en ging.

In 1783 ten slotte overleed Maria's inmiddels vijftientigjarige vader. Op beide zeer nabije persoonlijke verliezen lieten de bedroefde echtelieden gelegenheidsbundeltjes drukken, waarin behalve eigen dichtwerk ook dat van vrienden was opgenomen.⁶

Patriottisme

Teveel onheil kan een omslag in een mensenleven teweegbrengen. Gerrit, die inmiddels weer werk had gevonden bij de Delftse Kamer van Charitaten, transformeerde zich van braaf dichtende christen tot een verdienstelijk patriots politicus en chroniqueur, die geleidelijk aan een centrale figuur werd aan de linker

flank van de beweging. Het ging van overtuiging naar fanatisme, dat uiteindelijk zou eindigen in verbittering, een proces dat van het begin tot het einde werd begeleid door beider literaire producten, variërend van gelegenheidsverzen, republikeinse liederen, dito toneelstukken, spotbiografieën, autobiografisch werk en bewerkte vertalingen tot geschiedschrijving in brieven. Maria beperkte zich daarbij hoofdzakelijk tot gedichten en liederen.

Zij deed in de nog kinderloze Delftse jaren in haar activiteiten niet veel onder voor haar man. In de Delftse *Hollandsche Historische Courant* van 15 september 1784 vinden we het verslag van een grootscheepse manifestatie op het exercitieveld van het Genootschap van Wapenoefening, waarbij alle leden en hun echtgenotes aanwezig waren. De bijeenkomst gold de plechtige overhandiging van de Bardezaan, met bijbehorende versierselen, aan de voor de gelegenheid gekozen hopman van het genootschap. Het betrof een oud stuk wapentuig uit de tijd van Philips II. In 1674, toen het Spaanse gevaar dankzij de Oranjes was geweken, werden de bardezanen door de toenmalige schutterijen ingeleverd, en gingen deze een slapend bestaan leiden. Nu echter niet de Spanjaarden maar de Oranjes in de ogen van de patriotten de vijand van het volk bleken, diende de schutterij in ere te worden hersteld, met als inspirerend symbool de bardezaan. Gerrit Paape, directeur van het genootschap van wapenoefening, hield een opzweepende toespraak ‘als zynde niet gewoon te veinzen, maar in 't geheim of openbaar recht voor de vuist te spreken’, aldus de krant. In het verslag lezen we ook dat na de overhandiging drie kinderen te voorschijn kwamen, ‘met een fraayen Koperen Trommel [...] gevolgd door eenige Vrouwen, die de Echtgenote van de eerst gem. Directeur aan 't hoofd hadden, welke Dichteres, uit naam der Vrouwen, den Trommel met eene Dichterlyke aanspraak, het Genootschap ten geschenke aanbod’. Dit gedicht van Maria is na de diverse toespraken, en gevolgd door een dankgedicht van Gerrit, opgenomen in de bundel *De Bardezaan der voorige deltsche schutterlyke Hopmannen*.

De Delftse patriottenjaren waren niet de slechtste in hun huwelijk, te meer daar in 1786 eindelijk Johannes Roelandus werd geboren, die op 25 april werd gedoopt.⁷

Op de vlucht

De patriottische euforie zou echter niet lang duren. Toen in 1787 het tij keerde, verbleef Gerrit voor een vergadering in Amsterdam, vanwaar hij niet meer thuis kon komen. Vrouw en kind hebben menig spannend ogenblik meegemaakt, telkens als het Oranjegepeupel de woning dreigde te plunderen en zij over de daken moesten vluchten, zoals Gerrit beschrijft in zijn autobiografie *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap*. Magdalena

Constantia Verhaast verdiende Gerrits eeuwige dank door hen te helpen om uit de klauwen van de woedende menigte te blijven. Uiteindelijk kon Maria zich in Amsterdam bij haar man voegen. Het verblijf daar duurde echter kort. Met de grote stroom der vluchtende patriotten verlieten zij het land. Na een verblijf in Antwerpen en Brussel vestigde Gerrit zich in december 1789 in Duinkerken; Maria en Johannes Roelandus volgden kort daarna. Ondertussen werd in de Republiek gewerkt aan Paapes verbanning en vermaakten de nieuwe machthebbers zich met spotteksten waarin zowel Gerrit als Marie het mikpunt waren.

Ogenschijnlijk leidde de familie in Duinkerken een teruggetrokken leven. Gerrit ijverde voor geldelijke ondersteuning, maar viel door het late tijdstip waarop hij in Duinkerken arriveerde buiten de uitkeringsregelingen. Er zat niets anders op dan te schrijven en te publiceren om zijn gezin niet van honger te laten omkomen. Pieter van Schelle, die in Duinkerken een vluchtelingenuitgeverij had opgezet, bracht delen van zijn werk uit, waarbij mogelijk het eerste contact werd gelegd tussen Johannes Roelandus Paape en de enkele jaren oudere dochter van Pieter: Sara van Schelle. Ondanks het vrijwel onafgebroken schrijfwerk slaagde Gerrit erin om op het voorste plan van de revolutie te blijven, waardoor hij ten slotte werd uitverkozen om als Daendels' secretaris en pfunctionaris avant la lettre het vaderland te helpen bevrijden.⁸

Voor volk en vaderland

Gerrit Paape functioneerde kennelijk goed in zijn nieuwe rol van propagandajournalist. Terwijl de revolutie verder trok, werd hij in Den Bosch achtergelaten om er van de 's *Hertogenbossche Vaderlandsche Courant* een papieren patriottisch wapen te maken. Waarschijnlijk zijn vrouw en kind hem daarna spoedig gevolgd. Uit 1794 althans is van Maria bekend: *Republikeinsch Gebed door eene Vaderlandsche Vrouw*. Het werk is blijkens een advertentie in Den Bosch uitgegeven; er is helaas geen exemplaar bekend.

Na verloop van tijd voelde Gerrit zich echter aan de zijlijn geraakt, waarop hij naar het westen vertrok en zich na een bezoek aan de familie in Delft in Dordrecht vestigde. Daar begon iets te gloren van de eer waarvan hij meende dat hem die rechtens toekwam. Alles had Gerrit ingezet voor het hogere doel: het ware, radicaal democratische patriottisme, en veel hadden hij en Maria erbij verloren. Hij verwachtte enige compensatie van de nieuwe machthebbers. Die leek hij te krijgen toen hij voor de burgers van Dordrecht lid werd van een commissie die de wandaden van het vorige bestuur moest onderzoeken. Voor deze commissie vestigde hij zich samen met Fadde en Weynckens, twee andere commissieleden, op een kamer in de Venestraat in Den Haag. Centraler had deze spin niet in zijn web kunnen zitten. De wel zeer korte afstand tot het Binnenhof moet mede hebben bijgedragen tot intensivering van zijn activisme als president van de nogal radicale Centrale Vergadering die

Foto: UB Leiden.

voorafgaand aan de gekozen Nationale Vergadering in 1795 en 1796 in Den Haag bijeenkwam. Ook hier echter leerde Paape zijn tegenstanders kennen. De commissie werd ontbonden en met het in werking treden van de Nationale Vergadering verloor de Centrale Vergadering zijn betekenis. In mei 1796 schreef hij zich in op de Lange Beestenmarkt, een adres dat ligt in het Lutherse Hofje van Wouw. Mogelijk was die handeling vooral bedoeld om Marie en zoon in Den Haag een ordentelijk onderdak te verlenen. Wanneer zij naar Den Haag zijn gekomen, is niet vast te stellen. Wel vinden we ook hier weer sporen van Maria's trouwe steun aan Gerrits goede zaak. In de *Verzameling van Republikeinsche Volksliederen, geschikt om gezongen te worden by het planten van een nieuwen Vryheidsboom in den Haag*, uitgegeven door Gerrit Paape bij J.C. Leeuwesteyn in 1796, treffen we ook een lied van haar hand aan, getiteld: 'De Vryheid is het goed van alle burgers, zo wel armen als ryken'. Het was te zingen op een in de achttiende eeuw voor zeer veel gelegenheidsgedichten gebruikte melodie: 'Gy die met my thans zyt ter Jagt, - adieu!', en ondertekend: M.v.S.

't Is alles aan elkaër gelijk; - o Ja!
 't Zij burger, boer, of arm en rijk; - o Ja!
 Maar, is dit waar van ieder een,
 Dan is de Vrijheid ook gemeen!
 o Ja! - o Ja! - o Ja!

Dan ziet men naar geen mooi gewaad; - o Neen!
 Dan zit geen Rok aan 't roer van Staat. - o Neen!
 Geen eigenbaat of onverstand,
 Heeft dan bewind in 't Vaderland.
 o Neen! - o Neen! - o Neen!

Dan is een Burgervader trouw, - o Ja!
 Schoon hem zijn trouwheid schaaden zou: - o Ja!
 Dan gaat hij Nigt en Neef voorbij,
 Tot eer en nut der Maatschappij.
 o Ja! - o Ja! - o Ja!

's Lands geld word dan niet weggegooid; - o Neen!
 Men spaart geen Landverraaders ooit. - o Neen!
 Dan word geen Staatsman rijk van 't goed,
 Waarvoor de Burger zweeten moet;
 o Neen! - o Neen! - o Neen!

Dan worden de ampten ook bediend, - o Ja!
 Door den bekwaamen Burgervriend. - o Ja!
 Dus komt, tot nut van 't Vaderland,
 De Vrijheid glorierijk tot stand;
 o Ja! - o Ja! - o Ja!

Maar wenscht gij dit, Aristocraat? - o Neen!
 Brengt gij ooit heil toe aan den Staat? - o Neen!
 Voegt gij dus wel in 't Vaderland.
 Waar Vrijheid haare boomen plant?
 o Neen! - o Neen! - o Neen!

Bataaf! dus moet uw Vrijheid zijn. - o Ja!
 Gij zoekt het waare en niet den schijn. - o Ja!
 Strekt U dees Vrijheid niet tot eer,
 Hakt dan de Vrijheidsboomen neêr;
 o Ja! - o Ja! - o Ja!

In diezelfde maand mei 1796 trad Gerrit op verzoek van de Leeuwarder radicale democraten als een van de ongeschoolde juristen toe tot het Hof van Friesland. Wellicht zou zijn carrière als rechter beter zijn verlopen als hij zich ervan had onthouden om tegelijkertijd als journalist en parlementaire verslaggever van de *Friesche Courant* op te treden.

Blijkens Maria's lied (De ware burgervrienden in de ambten!) moet Gerrits benoeming voor haar een soort gebedsverhoring zijn geweest. Of, en zo ja wanneer, zij hem naar Leeuwarden is gevolgd is niet met zekerheid te zeggen. Wel is vast te stellen dat zij ook hier de denkbeelden van Gerrit trouwhartig kracht bijzette met haar eigen werk.⁹

Epiloog

In 1797 raakt Gerrit Paapes spel uitgespeeld. Wanneer, ongetwijfeld tot grote opluchting van Maria, in 1798 eindelijk een regelmatige en respectabele bron van in-

Boekhorststraat 123.

komsten wordt gevonden, droogt ook de patriotse inkt snel op, en begint er eindelijk iets van een normaal gezinsleven te ontstaan. Daarin deelden ook Maria's oudere, bij haar inwonende, ongehuwde zuster Neeltje en haar moeder. Beiden overleden kort na Gerrit, in 1804. Opmerkelijk is dat zij op Eikenduinen werden begraven, een particuliere onderneming waar vrijwel uitsluitend rooms- en oud-katholieken een laatste rustplaats vonden. Moeder Mommaal woonde bij overlijden in de Zuilingstraat, midden in de katholieke buurt rond de kapel van het Spaanse Hof op het Westeinde. Vanuit deze buurt werden de begrafenissen op Eikenduinen gecontroleerd en geregeld. Het is niet onmogelijk dat de vrouwen, en wellicht zelfs Maria van Schie, zich zo niet officieel, dan toch in de geest hebben aangesloten bij deze denominatie. Zo zou Gerrit nog postuum de climax hebben bereikt van zijn pogingen om een wijsgeer te worden als Thomas, het idool van zijn jeugd volgens zijn autobiografie. Thomas zou zijn 'bekeerde', van origine roomse vrouw hebben toegestaan om op haar sterfbed van een roomse priester de laatste sacramenten te ontvangen, want 'het was een zaak tussen Onzenlie-

venheer en mijn Vrouw, waar mede ik, zonder in eens anders rechten te treden, mij in 't geheel niet bemoeijen mogt'.

Maria bleef nog enige tijd in Den Haag, waar zij in mei 1806 in de Wagenstraat is gaan wonen. Mogelijk is zij begin 1807 naar Delft vertrokken. Of Johannes Roelandus al die tijd bij haar woonde, is niet bekend. Ook zonder de hulp van zijn vader ontwikkelde hij zich tot ambtenaar derde klasse voor de koloniën, en vestigde zich, mogelijk dus pas na Maria's overlijden (Delft, 12 februari 1815) te Rijswijk. Hij trouwde op 19 juli 1820 te Leiden met Sara van Schelle (zijn wel zeer prille jeugdliefde?). Hij bracht het tot assistent-resident op Ambon en overleed op 52-jarige leeftijd, op 1 november 1838. Of hij ook de gedrevenheid van zijn vader had en als een Multatuli wantoestanden aan de kaak stelde, valt zeer te betwijfelen. Zijn moeder heeft hem - voor zijn eigen welzijn - vermoedelijk een andere weg gewezen.¹⁰

Voorlopige titellijst van het werk van Maria van Schie¹¹

- 1776 *Boetzang aan Nederland; ter gelegenheid van Gods oordeelen over het zelve. Door M.V.S. (geen exemplaar bekend).*
- 1777 'Op de Bijbel en Zededichten van mijnen echtgenoot Gerrit Paape', ondertekend: Maria van Schie, in: Gerrit Paape, *Bijbel-en Zededichten*, p. XI-XII.
- 1778 'De Dischgenoot aan 's Heeren Avondmaal', ondertekend: M.V.S., in: Gerrit Paape, *Bijbel- Zede- en Mengeldichten*, p. 103-106.
- 1778 'Dankbetuiging aan God voor de Herstelling mijner Gezondheid', ondertekend M.V.S., in: *Idem*, p. 248-251.
- 1778 'Grafscript', ondertekend: M. van Schie, Nu Paape, in: *Ter gedachtenisse van den zeer geleerden heere, Jacob Verbrugge, medicinae doctor binnen Delft, overleeden den XII van sprokkelmaand MDCCLXXVIII. In den ouderdom van bijna XXIV jaaren*, p. 7.
- 1779 Bijdragen in Gerrit Paape en Maria van Schie, *Kinderpligten, gebeden en samenspraken; geschikt naar de vatbaarheid der jeugd*. (Geen exemplaar bekend. De bundel is (deels?) gereconstrueerd door A. de Vries, maar daarbij was niet vast te stellen welke bijdragen van Maria van Schie zijn.)
- 1781 'Op het overlijden van mijn dochttertje, Adriana Maria Paape', in: *Op het overlijden van mijn dochttertje, Adriana Maria Paape; gebooren den XXIII van Lentemaand, overleeden den XII van Slagtmaand*, p. 10-14. (Overige gedichten van Gerrit Paape, Roeland van Schie en Carel Webbers; geen ex. in openbare collecties bekend.)
- 1783 'Op het overlijden van mijnen vader Roeland van Schie, den xxx van herfstmaand MDCCLXXXIII', in: *Lijkzangen*, p. 9-10. (Overige gedichten van Gerrit Paape, P. van Engelen, Gerardus Verbeek, Anna Lucretia Verbeek, geb. Oleay; geen ex. in openbare collecties bekend.)
- 1784 Herdruk van bijdragen uit *Kinderpligten* in: *Verzameling van gedichtjens ten dienste der scholen*.
- 1784 'Ter Zilveren Bruilofte van den welëdelen gebooren heere, mr. Franc vander Burch, W: Z: Veertigraad en Oudpresident Schepen der Stad Delft,

- Hoogheemraad van Delfland, enz: enz: en de welëdele gebooren vrouwe, Anna Maria vander Goes', ondertekend Maria Paape, Geb: van Schie, in: *[Idem], Gevierd te Delft den XXIII van Grasmaand, MDCCLXXXIV*, p. 17-18.
- 1784 'Grafchrift, op den Overijsselschen ridder, Johan Derk baron van der Capellen tot den Pol', ondertekend Maria Paape, Geb: van Schie, in: *Gedenkzuil voor Johan Derk, baron van der Capellen tot den Pol, overleden te Zwolle, den 6den van wiedemaande, des jaars 1784*, p. 56.
- 1784 'Ter gelegenheid van hel schenken van een Koperen Trommel; aan de Leden des Genootschaps', ondertekend: M. Paape, geb: van Schie, in: *De Bardezaan der voorige Delfsche Schutterlyke Hopmannen. Ingevoerd in het Genootschap van Wapenoeffening, opgericht te Delft, onder de Spreuk: Tot herstel der Delftsche Schuttery; Voor Vryheid en Vaderland [...]*, p. [33-34].
- 1794 *Republikeinsch Gebed door eene Vaderlandsche Vrouw, of de hartgrondige wensch van alle rechtgeäarte Patriotten, in de tegenwoordige omstandigheeden; als mede een vaarsje getyteld, Waar de Vryheid is, en niet is.* Door Maria Paape, geb. van Schie. 's Bosch, Wed. C.A. Vieweg en Zoon. (Advertentie 's Hert. Vad. Crt. 94, 2 dec. 1794; geen exemplaar bekend.)
- 1796 'Aan de bedaarde en verstandige verdedigers der Bataafsche volkszaak', ondertekend: M.P., in: *Friesche Courant*, 79, 30 nov. 1796.
- 1796 'Getrouwe Raad aan de Friezen, By de aanstaande Verkiezing van Volk-vertegenwoordigers', ondertekend: M.P., in: *Friesche Courant*, 87, 22 juli 1797. (Herdruckt in: Gerrit Paape, *Onverbloemde Geschiedenis van het Bataafsch Patriotismus*, 1798, p. 132.)
- 1796 'De Vryheid is het Goed van Alle Burgers, zo wel armen als ryken', ondertekend: M.v.S., in: Gerrit Paape, *Verzameling van Republikeinsche Volksliederen, geschikt om gezongen te worden by het planten van een nieuwen Vryheidsboom in den Haag*, p. 15-16.

Eindnoten:

- 1 Riet Schenkeveld-Van der Dussen (red.), *Met en zonder lauwerkrans: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar: teksten met inleiding en commentaar*. Amsterdam 1997, p. 666-669.
- 2 Paape kreeg in 1798 een aanstelling als commies bij het Agentschap van Nationale Opvoeding, dankzij de invloed van zijn op dat moment tijdelijk aan de macht zijnde politieke vrienden Wybo Fijnje en Pieter Vreede. Omdat de laatsten alweer waren afgezet voordat een en ander goed en wel zijn beslag had gekregen, dreigde Paape nog even het slachtoffer te worden van zijn scherpe pen, toen hij ervan werd verdacht de auteur te zijn van het onwelgevallige weekblad *De constitutioneele Vlieg*. Er zat niets anders op dan er voortaan het zwijgen toe te doen. Het werkelijke sterfjaar 1803 werd onthuld door A.R.M. Mommers, in *Brabant van Generaliteitsland tot gewest [...]*. Utrecht enz., 1953, dl. 2, p. 485-486. Maria betaalde f 22;16;-voor de begrafenis, en was f 30 impost verschuldigd. In de archiefstukken (GA Den Haag DTB 27 en 217) wordt het woonhuis onder wijknummer U 224 opgegeven, hetgeen overeenkomt met Boekhorststraat 123.
- 3 Maria van Schie werd op 30 december 1744 te Delft gedoopt (GA Delft Doopregister OK 14-112), Roelandus van Schie op 27 mei 1698 (GA Delft Doopregister NK 59-180) en haar

- moeder Maria Mommaal 9 april 1720 (GA Delft, Doopregister NK 60-80). Haar ouders trouwden in 1740 (GA Delft, Ondertrouwregister OK 27-140). Roelandus was molenaar te Nootdorp, en vestigde zich later in Delft op de Verwersdijk, op een steenworp afstand van de woning van de familie Paape op het Oosteinde. Maria had nog een oudere zus, Neeltje, die bij overlijden in 1804 63 jaar oud bleek te zijn (GA Den Haag, DTB 373). Het huwelijk van Gerrit en Maria werd gesloten op 25 november 1776. Van Roelandus is gelegenheidsdichtwerk bekend: *Delft in Tranen...* Ds. Gerardus Kulenkamp (1753) en *Dalfens blijdschap...* Wilhelmus Dekker (1742).
- 4 Beide delen werden uitgegeven te Delft bij Egbert van der Smout. (KBH 842 E 16; ook UBL 1203 F 11).
 - 5 UBL Port. 23:29, p. 7.
 - 6 Johannes Mommaal werd begraven op 7 augustus 1778 en Gerrit Paape sr. op 5 mei 1779 (GA Delft, resp. OK 51-63v en NK 51-353v). Adriana Maria (naar de beide grootmoeders Adriana van Gameren en Maria Mommaal) werd geboren op 23 maart 1781; zij overleed op 12 november (zie titel 1781; doop en begraven GA Delft, resp. NK 62-128 en OK 51-192v). Roelandus van Schie overleed op 30 september en werd begraven op 6 oktober 1783 (GA Delft, OK 51-221v).
 - 7 Doopdatum Johannes Roelandus blijktens trouwakte Leiden, Burgerlijke Stand, 19 juli 1820, bl. 110.
 - 8 Over de teloorgang van de patriotse macht en de vlucht naar het zuiden schrijft Paape in *Mijne Vrolijke Wijsgeerte* (ed. Altena 1996, p. 117 en 145). Over de rol van Magdalena Constantia Verhaast: zie Peter Altena, elders in deze aflevering. Beide echtelieden werden bespot in *Jan Zwynenburg, hoofd der Patriottische Libeldrukkers in het Tuchthuis* (1792), een orangistisch stuk, dat een reactie was op een proces rond Jan Verlem, via wie Paapes *Het leven van zijne doorluchtigste hoogheid Willem den Vijfden* (1791) werd verkocht. Maria was al eerder het mikpunt geweest in een spottestament en dito catalogus van Jan Verveer, waarin zij het vooral moest ontgelden als gemankeerd dichteres, aan wie onuitgewerkte dichtstukken werden nagelaten om als de hare uit te geven, nu zij bij afwezigheid van haar echtgenoot wel een stuivertje nodig zou hebben.
 - 9 Over het vertrek uit Duinkerken schrijft Paape zelf in: *Republikeinsch Speelreisje van Vrankryk naar Holland* (1795). Daarin ook de aankomst te Den Bosch en de droom die hem aanspoort naar het westen te vertrekken. Voor de commissie schreef Paape zich september 1795 met beide heren in Den Haag in: buurtboek Venestraat, huisnr. 2517, wijknummer S 173, i.e. Venestraat 12 (GA Den Haag, inv. nr. 7). Volgens buurtboek inv.nr. 185, nr. 28 schreef Paape zich mei 1796 in op een adres onder wijknummer V 257 (i.e. Lange Beestenmarkt 63), waarbij hij intree betaalde.
 - 10 Neeltje overleed aan de gevolgen van een val en werd vierde klasse begraven op 25 februari. Moeder Mommaal stierf wegens verval van krachten. Dat zij op 18 december pro deo werd begraven, duidt er waarschijnlijk op dat Maria's beurs niet al te gevuld meer was (GA Den Haag, DTB 27, 32, 373). Maria's verhuizing blijkt uit buurtboek inv. nr. 167, woonhuis 4573, wijknr. N 149, i.e. Wagenstraat 88. De volgende notitie op dit adres is van februari 1807. Gegevens omtrent Johannes Roelandus zijn afkomstig uit zijn trouwakte, geraadpleegd in het Centraal Bureau voor Genealogie, alwaar ook zijn overlijdensadvertentie. (In de laatste wordt hij abusievelijk genoemd: Jan Rudolph Paape.) Blijkens GA Delft, akte 1815, nr. 56, overleed Maria op 12 februari om vier uur 's middags in haar woning aan de Voorstraat, wijk 5 nr. 51, in aanwezigheid van haar bureu.
 - 11 Met dank aan Peter Altena voor enkele waardevolle aanvullingen.

Gerrit Paape en de vereeuwiging van zijn ‘moedige vriendin’

‘Vereert in haar die Trouw, zo zeldzaam op deeze aarde’

Peter Altena

In 1789 verscheen in Antwerpen een boekje met de titel *Debora en Barak*. Volgens de ondertitel moesten Debora en Barak als ‘de waare vrienden van hun vaderland’ worden beschouwd. Het vaderlandslievende werkje verspreidde met het verzwijgen van de namen van auteur en uitgever enigszins de geur van illegaliteit.

Het is een merkwaardig boekje, waarvan blijkens een recente romanbibliografie nog slechts één exemplaar bewaard is.¹ In dat unieke exemplaar, dat in de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek berust, heeft een nijvere lezer al zijn twijfels en vermoedens over de identiteit van de auteur en van de vrouw, aan wie het boek is opgedragen is, met potlood vastgelegd.

Over de Noord-Nederlandse identiteit van de auteur wist de lezer van weleer: ‘wsch. een *fel* patriotse predikant in ballingschap’. De patriotse signatuur van het Antwerpse boekje is inderdaad moeilijk te miskennen. Naar Antwerpen, de plaats van uitgave, hadden heel wat Nederlandse patriotten in de laatste maanden van 1787 de wijk genomen, toen na de Pruisische inval en Orangistische Bijltjesdagen de vaderlandse grond velen van hen te heet onder de voeten werd. Over die patriotten in Antwerpse ballingschap is niet heel veel bekend, maar zeker is dat ze zich organiseerden, dat ze kerkten en dat sommigen er schreven. Goede kans dus dat *Debora en Barak* uit de pen gevloeid was van een vluchteling, die in 1789 in geschrifte zijn wonden likte.

Aan patriottisme en teleurstelling in *Debora en Barak* geen gebrek. Op de eerste pagina al roept de ‘Vaderlandminnende’ Barak vertwijfeld uit: ‘Israël heeft geene helden meer’. Heroïek lijkt hem eigenlijk ook misplaatst, omdat het ‘gekluiserd Vaderland de grootste Tijran van zig zelve’ is. Vol mismoedigheid laat Barak zijn boezemvriend weten: ‘Alle menschen zijn niet geschikt om zig tot het waar geluk te verheffen! - om waarlijk vrij te weezen!’

Na veel vijven, zessen en de woorden van de profetes Debora komt het toch nog goed als Barak zich bereid verklaart om de ‘Israëlitische Republiek’ metterdaad te verlossen van de tirannie. De geschiedenis van ‘bliksemflits’ Barak is ontleend aan het boek Richteren 4 en 5, maar onder de hand van de anonieme auteur onherkenbaar geactualiseerd.

Om enkele redenen verdient *Debora en Barak* bijzondere aandacht. Zoals bekend spiegelde veel Nederlanders zich in de achttiende eeuw aan de geschiedenis van Israël uit het Oude Testament. Een zekere populariteit verwierf de visie volgens welke de geschiedenis van de Republiek het Israëlitische model op de voet volgde en dus ook in de toekomst volgen zou.² De herschreven geschiedenis van Debora en Barak kan zo inzicht geven in de visie van gevluchte patriotten op de stand van patriotse zaken in 1789 en op de onmiddellijke toekomst: heroïek lag voor hen niet direct voor de hand, maar zij voedden de hoop dat op wat langere termijn de redding onafwendbaar was.

Intrigerend is het boekje vooral, omdat de lezer van weleer, die met zijn potlood alle wetten van de bibliotheek schond en zijn naam wijselijk ongeschreven liet, aan latere lezers enkele vragen stelde. Wie was de schrijver van het boek? Het vage signalement van de schrijver van *Debora en Barak* - een predikant - hindert een vlotte ontmaskering van de anoniemus, maar een poging kan een latere lezer tenminste wagen. Klemmender nog is de vraag naar de identiteit van de vrouw, aan wie het boek is opgedragen is en van wie nota bene een portret is bijgevoegd. De schrijvende lezer veronderstelde dat zij de 'moedige vriendin' was die in 1787 of 1788 de auteur 'met *vrouw* en *kind*' redde. Van haar is met de gravure 'door de *fel* patriotsche Waldorp' een precies signalement beschikbaar. Of de naam die onder de gravure en boven het opdrachtvers prijkt - 'Constantia' - de echte naam van de redster in de nood is, moet worden afgewacht. Is die naam, zeker na Feiths *Ferdinand en Constantia* (1785), niet wat verliteratuur? Is 'Constan-

Foto: UB Nijmegen.

tia' niet een al te opvallende 'speaking name', voor iemand die trouw is in turbulente en onzekere tijden ('inconstantia')?

De schrijver

De vraag die het moeilijkst te beantwoorden leek, blijkt - zoals wel vaker - het eenvoudigst. De auteur van *Debora en Barak* is de patriotse veelschrijver Gerrit Paape (1752-1803), zoals hij onthulde in zijn in 1792 verschenen autobiografie *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap*. Daarin biedt Paape een meticuleuze opgave van zijn gepubliceerde werken 'van smaak', om zo voor het aangezicht van zijn lezers te treden als een nijver schrijver en een waarheidslievend mens. Als een van zijn werken, geschreven in ballingschap, verschijnt daar *Debora en Barak*.³

Voor de goede orde: Gerrit Paape was wel een fel patriot, maar bepaald geen predikant. In zijn satirische werk zou hij juist dominees fel over de hekel halen. Met de veronderstelling dat de schrijver predikant was, zat de schrijvende lezer er dus naast. Veel voorzichtiger, maar vasthoudender, was zijn gissen naar de identiteit van de reddende vriendin. Wat in potlood over haar te lezen is, was ontleend aan het opdrachtvers 'Aan Constantia':

Gij, die, met heldenmoed,
De Vriendschap ten geval, gevaar en dood trotseerde.
En van mijn Gade en Zoon, daar dolle plundring' woedd'.
De vuigste wraakzugt weerde!

Zij zou dus de echtgenote en zoon van Paape bij de ommekeer in september 1787 gered hebben. Wat de plaats van handeling was, blijft in dit gedicht duister. Delft, de stad waar Paape geboren, opgegroeid en tot politieke wasdom was gekomen? Of Amsterdam, waar Paape ten tijde van de Pruisische inval in september 1787 verbleef? Die vraag wordt door de lezer die van het auteurschap van Paape niet op de hoogte was uiteraard niet gesteld. Hij wilde slechts weten: 'wie was zij?' Voor de beantwoording van die vraag lijkt het de aangewezen weg om in het werk van Gerrit Paape naar aanvullende gegevens te zoeken.

De opdracht

In het oeuvre van Paape, dat zich door omvang, mystificatie (van anonimiteit tot het pseudoniem 'Dr. Schasz M.D.', waar ook anderen zich van bedienden), obscuriteit en zeldzaamheid van exemplaren moeilijk laat overzien, komt Constantia nog twee maal voor.

In zijn *Simson*, het prestigieuze heldendicht in proza dat Paape in 1790 in Dordrecht bij Blussé publiceerde, gaat aan de eigenlijke tekst een opdracht vooraf. Die opdracht

- ‘Aan de in het grootste GEVAAR getrouwste VRIENDIN toegewyd’ - wordt vergezeld door een portret, waaronder de initialen M.C.V. prijken.⁴ Vervaardigd is dat portretje door dezelfde J.G. Waldorp, die ook het portret bij *Debora en Barak* voor zijn rekening had genomen. Het is opvallend dat de stof voor *Simson* - net als die voor *Debora en Barak* - geput werd uit het boek Richteren. Paape vond in dat bijbelboek naast Job kennelijk een tweede ‘livre de chevet’.

In de *Bossche almanak voor 't schrikkeljaar 1796*, die Paape in 1795 in het bevrijde vaderland redigeerde, bevindt zich het gedicht ‘Op de Beeltenis van Magdalena’.⁵ Daarin treedt een heldin naar voren met een andere voornaam, maar met globaal dezelfde verdiensten:

In 't barren van 't gevaar, toen Moord- en Plunderzugt,
Het stille Delft beroerde, en myn Gezin deed beeven;
Toen alles siddrend week, met overylde vlugt,
Is dees myne Egtgenootte en Zoon getrouw gebleeven:
In dat verschriklyk uur, toen niemand vrienden had,
Dorst Deeze, als een Vriendin, voor myn Belang zig waagen:
Zou van die Trouw, die Deugd, myn Vaderlyke stad
Myn dierbaar Vaderland niet steeds geheugnis draagen?

Constantia, die klassieke trouw en loyaliteit verbeeldt, blijkt plots uiterst nieuwtestamentisch Magdalena te heten, maar de gedachte aan ‘speaking names’ wordt verdreven door de initialen M.C.V., volgens welke de combinatie van Magdalena en Constantia mogelijk blijkt.

Steun vindt die gedachte in de correspondentie die Paape

Foto: UB Leiden.

in ballingschap onderhield met het Leidse dichtgenootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen. Het genootschap met de zo sterk patriotse sympathieën had na de Pruisische interventie en daaropvolgende patriotse exodus aan werkzaamheid en vermogen ingeboet, omdat veel leden in ballingschap niet aan de verplichtingen konden voldoen. In de jaarlijkse vergaderingen probeerden de bestuursleden er de moed in te houden door hoog op te geven over de correspondentie met de afwezige leden. In 1790 beroemde het Leidse ‘Kunstchoor’ zich in het openbaar op de ‘goede verstandhouding’ met Gerrit Paape, die sedert de ‘Omwenteling’ ‘naar Brabant geweeken’ was en daar vandaan zijn ‘werken van vernuft en smaek’ zond. Er was één presentje van Paape dat bijzondere vermelding in de *Handelingen* verdiende:⁶

‘de Beeldtenis eener Delftsche jonge Jufvrouw *Magdalena Constantia Verhaast*, die, in de aeklige tijden van Plundering en Oproer, zijne Huisvrouw *Maria van Schie*, op den Zangberg ook niet onbekend, benevens hun eenig Kind, der woede van 't gepeupel onttrok, en welke Beeldtenis, met een eigenhandig Bijschrift van den Heer *Paape* voorzien, in de bijzondere Vergaderkamer van Bestuurders eene gevoeglijke plaets is gegeven.’

De dappere vriendin, die in Delft de vrouw en de anderhalf jaar oude zoon van de schrijver wist te redden, heeft nu een naam. Het behoeft geen betoog dat aan haar *Debora en Barak* en *Simson* zijn opgedragen en dat zij de ‘Magdalena’ uit de almanak is. Haar is de schrijver dank verschuldigd.

Dankbaarheid zet in dedicaties bij literaire en andere werken doorgaans de toon. In een opdracht wordt de mecenas dan eer bewezen, uit dank voor verkregen gunsten of op hoop van zegen. Het publieke karakter van het eerbewijs verleent de dankbaarheid een zekere luidruchtigheid, maar gunt daarbij de vereerde de (kleine) kans op eeuwige roem. Gunsten vergaan, maar de dankbaarheid op papier blijft bestaan.

De ambitie om Magdalena Constantia als heldin van de nieuwe tijd te vereeuwigen, klinkt door in dat wat Paape over haar schreef. In de opdracht bij *Debora en Barak* is dat nog niet zo sterk. Uiteraard wordt zij in krachtige termen bedankt, maar haar voorbeeld wijst slechts de weg van 's schrijvers ‘Vriendschapsmin’. Sterker nog: zij mag, zo wenst de schrijver, een voorbeeld nemen aan de titelheldin Debora. In de opdracht bij *Simson* wordt in vage bewoordingen de trouwe vriendin dank gezegd. Pas in het gedicht ‘Op de Beeltenis van Magdalena’ wordt de exemplarische betekenis sterk verwoord, waar de beschouwer van de ‘Beeltenis’ die tevens lezer is, wordt toegesproken:

Ja - gy, die dit Beeld van Magdalena ziet,
 Vereert in haar die Trouw, zo zeldzaam op deeze aarde:
 Toen 't Vaderland me ontviel, bezweek haar vriendschap niet,
 Schoon die gedugte val alomme doodschrik baarde.
 Ik geef u hier 't gelaat, dier Schoone, dier Vriendin:
 Laat mijne Erkentenis tot voordeel u verstrekken.

Wilt gy gelukkig zyn? Volgt dan haar Vriendschapsmin.
Gy leest den loon daar voor uit haar vernoegde trekken.

Het is treffend dat haar exemplarische functie hier zo sterk verbonden is met het portret, dat in de almanak overigens ontbreekt. Dat portret was vermoedelijk het door Waldorp vervaardigde portret, dat in *Debora en Barak* opgenomen werd en dat aan het Leidse dichtgenootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen werd gezonden.

In dit verband is het misschien goed erop te wijzen dat zich in die ballingschapsjaren een zekere portretteerdrijf van Paape meester maakte. Van 1788 dateert het portret dat M. de Sallieth van Paape vervaardigde, in 1792 vereeuwigde hij zelf zijn vrouw en zoon als ‘de familje van den schrijver’ op de titelpagina van zijn autobiografie. Alsof hij zichzelf en zijn gezin zichtbaar wilde maken in de periode van ‘onderduik’.

Ook Magdalena Constantia moest zichtbaar gemaakt worden, als heldin in jaren dat het ‘gekluiserd Vaderland de grootste Tijran van zig zelve’ was.

De kans op vereeuwiging leek het grootst in Leiden, waar het daar gevestigd dichtgenootschap sedert jaren waakte over het pantheon van de Nederlandse literatuur. Aan Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen was in 1772 door aankoop het beheer toegevallen van het ‘Pan Poeticon Batavum’: een kabinet met honderden laatjes, waarin

afbeeldingen van beroemde Nederlandse dichters lagen, zoals die door Arnoud van Halen geschilderd en nadien aangevuld waren. Bijschriften, waarvan sommige wel erg onbenullig, trachtten de betekenis van de geportretteerden voor de Nederlandse literatuur in enkele dichtregels te vangen. Het 'Pan Poeticon Batavum' bood in zekere zin zicht op de canon van de Nederlandse letteren. Het was er overigens wel dringen, want in 1772 telde het 'Pan' al 327 portretten en nadat het genootschap met een publicatie de roem van de collectie had verbreid, raakten de laatjes steeds voller.⁷ In 1790 waren die laatjes kennelijk zo vol, dat het nauwelijks nog eervol was om daarin opgeborgen te worden. Paape werd verzekerd dat Magdalena 'eene gevoeglijke plaets' kreeg in de 'bijzondere Vergaderkamer van Bestuurders'. Of dat de nederige 'onderlade' was, waarin in 1793 het portret van de knecht van het genootschap na 25 jaar trouwe dienst werd bewaard, vermelden de *Handelingen* niet. Gelegenheid om dat na te gaan is er niet meer, omdat het overvolle 'Pan' bij de buskruitramp in 1807 verloren ging.⁸

Na 1795 staakte Paape zijn pogingen tot vereeuwiging van Magdalena Constantia. Intussen had de schrijver zelf (kortstondig) de heldenstatus bereikt: in datzelfde 1795 verscheen het portret van Paape in de 'Verzameling van Afbeeldingen van Nederlandsche Mannen; beroemd geworden wegens hunne Moed en Burgerliefde in de jongstledene Beroerten', de galerij van revolutiehelden die als 'Vaderlandsche Chocolaad' bekendheid genoot.⁹ In dankbaarheid was hij waarachtig niet tekortgeschoten. Bovendien: het was toch gelukt om haar in de vergaderkamer van het Leidse genootschap te laten hangen als heldin?

Magdalena Constantia Verhaast

De echte Magdalena Constantia Verhaast, die op 19 maart 1761 in de Nieuwe Kerk van Delft gedoopt was als Magdalena,¹⁰ leefde voort. In 1800 trouwde ze - 'gereformeerd, oud 37 jaren' - in Amsterdam als Magdalena Constantia met de Haarlemmer Jan Bosch.¹¹ Ze stierf op 23 juni 1827, om 7 uur in de vooravond, in haar huis aan de 'Egelantiersgragt no 73' te Amsterdam op 66-jarige leeftijd als Magdalena Verhaast. Er wordt gemeld dat ze in Delft geboren en met Jan Bosch gehuwd was. In de Amsterdamse overlijdensakte staat er wat droef bij: 'verder niets bekend'.¹² Dankzij Gerrit Paape ligt dat nu wat anders. Onduidelijk is of Magdalena Constantia in die jaren op de hoogte was van haar kleine roem in het werk van Paape en in de Leidse vergaderkamer. Misschien mag in de namen die haar bij doop, huwelijk en overlijden gegeven werden een aanwijzing worden gevonden. Zij werd gedoopt en als overledene ingeschreven als Magdalena, terwijl ze in 1800 trouwde als Magdalena Constantia. Mogelijk zien we hier wat we willen zien, maar is het denkbaar dat de tweede naam Constantia haar gegund werd door de dankbare Gerrit Paape en dat zij zich enige jaren daarmee tooide? In 1827 was de heldendaad bijna veertig jaar oud, haar portret was twintig jaar geleden in Leiden verbrand en de man die op haar vereeuwiging had aangedrongen, was in 1803 overleden. Wie noemde Magdalena in 1827 nog Constantia?

Als de heldin Magdalena Constantia komt zij in deze bijdrage even tot leven. Of dit de lezer die in het Nijmeegse exemplaar van *Debora en Barak* blijktens zijn inscriptie dringend weten wilde wie zij was, voldoet? Intussen wordt die anonieme lezer hartelijk bedankt, omdat het zijn vraag was die deze lezer op het spoor zette.

Eindnoten:

- 1 J. Mateboer, *Bibliografie van het Nederlandstalig narratief fictieel proza 1701-1800*. Nieuwkoop 1996, p. 72, nr. 292, waar een exemplaar in de KB te Den Haag met de signatuur 286 C 207 wordt beschreven. In Den Haag is dat exemplaar onbekend. In de Nijmeegse UB berust wél een exemplaar, met de nauwelijks afwijkende signatuur 286 c 207.
- 2 C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebeseef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*. Dordrecht 1983, p. 51-56.
- 3 Gerrit Paape, *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap*. Ed. Peter Altena. Hilversum 1996, p. 128.
- 4 Gerrit Paape, *Simson, in agt boeken*. Dordrecht, A. Blussé en Zoon, 1790 (PB Fryslân C 4351; derde druk 1791: UB Leiden, 1210 C 18).
- 5 *Bossche almanak voor 't schrikkeljaar 1796*. 's Bosch, Wed. C.A. Vieweg en zoon, 1796 (UB Tilburg, TRE 064 A 01/1796), p. 28.
- 6 *Handelingen der Jaerlijksche Vergadering van het Tael- en Dichtlievende Genootschap, Ter Spreuke voerende: Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen. Gehouden te Leyden, in deszelfs Vergaderzael, op Woensdag den 19. van Bloei maand 1790*. [Leiden 1790] (UB Leiden, 1167 A 12-II), p. 7.
- 7 *Arnoud van Halen's Pan Poëticon Batavum verheerlykt door lofdichten en byschriften*. Leyden 1773 (UB Leiden, 707 D 6).
- 8 J. van der Starre-Scherder, 'Kunst wordt door arbeid verkregen. Een Leids dichtgenootschap in de 18de eeuw', in: Dick E.H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis*. Zwolle 1982, p. 109.
- 9 Atlas van Stolk, Rotterdam, nr. 4820-679.
- 10 Gemeentearchief Delft, Doopregister Nieuwe Kerk 61, 171v.
- 11 Gemeentearchief Amsterdam, Ondertrouwregister 646, 140; ook te vinden in Gemeentearchief Delft, Ondertrouwregister 32, 110.
- 12 Gemeentearchief Amsterdam, Tafels overlijden, 1827: nr. 6, 77v.

'Kinderplichten, gebeden en samenspraaken' door Gerrit Paape en Maria van Schie

In 1779 verscheen een bundeltje kindergedichten van Gerrit Paape en Maria van Schie, *Kinderplichten, gebeden en samenspraaken, geschikt naar de vatbaarheid der jeugd*. Het behoort tot onze vroegste kinderpoëzie, meteen na Van Alphens *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* uit 1778. Het was een van de bronnen van de eerste bloemlezing uit de Nederlandse kinderpoëzie, de *Verzameling van gedichtjens ten dienste der scholen* uit 1782. Dat is niet alleen een blijk van waardering; via deze bloemlezing, die omstreeks 1815 een tiende druk beleefde, hebben Paape en Van Schie ook een groot publiek bereikt.

Voor zover bekend is van het bundeltje zelf geen exemplaar bewaard gebleven en in de *Verzameling van gedichtjens ten dienste der scholen* worden bij de gedichten helaas geen auteursnamen vermeld. Toch was deze bloemlezing de sleutel tot een gedeeltelijke reconstructie van *Kinderpligten, gebeden en samenspraaken*, die in november 1999 verscheen bij de Stichting Neerlandistiek VU: negentien gedichten, ingeleid met een verslag van de speurtocht en verlucht met portretten van de auteurs.

Gerrit Paape en Maria van Schie, *Kinderpligten, gebeden en samenspraaken, geschikt naar de vatbaarheid der jeugd*. Negentien gedichten uit een verdwenen boekje, uitgegeven en ingeleid door Anne de Vries. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU; Münster: Nodus Publikationen, 1999. Omvang: ca. 60 pagina's. Prijs: f 13,90 + f 2,50 verzendkosten.

Stichting Neerlandistiek VU
Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam

De eeuw van Arthur Lehning

Martin Smit

Sociaal-historicus en schrijver Arthur Lehning, sinds 1955 lid van de Maatschappij, is op 23 oktober jongstleden honderd jaar geworden. Dat was de tweede feestelijke gebeurtenis dit jaar waarop hij geen invloed heeft kunnen uitoefenen. Allereerst kreeg hij in juni dit jaar de P.C. Hooftprijs 1999 voor beschouwend proza uitgereikt, nu heeft hij de respectabele leeftijd van honderd jaar bereikt. Een tweevoudige reden voor een korte beschouwing op zijn leven, werk en ideeën.

Verrassing

‘Hoe kómen jullie erbij!’, riep Arthur Lehning uit, toen hij persoonlijk telefonisch door de voorzitter van het bestuur, Kees Fens, op de hoogte werd gesteld dat hem de P.C. Hooftprijs 1999 was toegekend. De prijs wordt ieder jaar uitgereikt voor iemands gehele werk, voor poëzie, proza of essays. Volgens de jury zijn de essays en cultuurwetenschappelijke studies van Lehning van uitzonderlijke kwaliteit en betekenis. Bovendien, schrijft de jury, is het om de ‘directe samenhang tussen levensfeiten en publicaties dat we enige nadruk leggen op Lehnings politieke en maatschappelijke inzichten: ze hebben allemaal hun neerslag gevonden in een brede stroom publicaties, boeken, brochures, artikelen en lezingen.’ Daarnaast wordt de literaire kwaliteit van zijn werk geprezen. Niet alleen wat betreft zijn verdiensten voor de literatuur in engere zin, maar ook ‘de heldere, beheerste en doeltreffende stijl over niet-rechtstreeks letterkundige onderwerpen [...]’

Arthur Lehning in 1927.

De prijs kwam voor Lehning als een volslagen verrassing: hij hield sowieso al geen rekening meer met welke onderscheiding dan ook - 'de meeste mensen denken dat ik allang dood ben.' Het was nooit bij hem opgekomen dat hij voor deze grootste literaire prijs in het Nederlands taalgebied in aanmerking zou komen.

Felicitaties waren er onder anderen van Hans Magnus Enzensberger, die de 'lieber unverwüstlicher alter Meister' geluk wenste 'mit den dicken Preis'. Francisco Carrasquer, de Spaanse vertaler en promotor van Nederlandse literatuur, stuurde twee gedichten over het verschil tussen het Nederlandse en het Spaanse volk. Kunsthistoricus en collega-P.C. Hooftprijswinnaar Bram Hammacher (1897), met wie Lehning vanaf de jaren twintig bevriend is, schreef een hartelijke brief. Van Theun de Vries kwam een uiterst sympathieke reactie. De prijs werd op een warme voorjaarsmiddag op het terras van zijn woning op het Franse platteland aan Lehning uitgereikt door juryvoorzitter Martin Reints. Naast een oorkonde en een borstbeeldje van Hooft, bestaat de prijs uit een bedrag van f 75.000 voor hemzelf en een bedrag van f 50.000, te besteden aan een project dat

nauw met zijn werk samenhangt. Over de besteding van het laatste bedrag wil Lehning niets kwijt, voordat er overeenstemming is met de Stichting P.C. Hooftprijs.

Utopie

Dat de keuze van de jury op Lehning was gevallen wekte in de pers enige verbazing. Deze betrof niet alleen de leeftijd van de laureaat, maar ook de aard van zijn werk. Bovendien bleek eens te meer hoe moeilijk het is een adequaat beeld te schetsen van Lehnings activiteiten, werk en belevenissen in bijna deze hele eeuw. Juist omdat zijn leven zich kenmerkt door een enorme verscheidenheid aan activiteiten en uiteenlopende publicaties, kan een biografische schets of bibliografisch overzicht nooit volledig zijn.

Arthur (Müller) Lehning werd geboren in Utrecht, maar groeide op in Zeist. In zijn HBS-tijd wordt zijn belangstelling gewekt voor het Duitse expressionisme. Samen met zijn jeugdvriend Hennie Marsman organiseert hij in 1919, in de kantoorboekhandel van diens vader, een tentoonstelling van grafiek van Erich Heckel en Walter Grammaté. Tijdens zijn studie aan de Economische Hogeschool in Rotterdam krijgt hij interesse in het werk en de ideeën van de Russische revolutionair Michael Bakoenin (1814-1876). Wanneer Lehning in het begin van de jaren twintig in Berlijn studeert, ontmoet hij de uit de Sovjet-Unie uitgewezen anarchisten Alexander Berkman, Emma Goldman en Alexander Schapiro. Door deze contacten wordt zijn politiek denken gevormd in de richting van het anarcho-syndicalisme, ideeën waar hij tot op de dag van vandaag aan vasthoudt.

‘Voor mij is de utopie niet een ver en vaag ideaal, maar de voorstelling die zich concretiseert in dagelijkse handelingen, waarbij de middelen die men aanwendt in overeenstemming moeten zijn met het ideaal’, zei Lehning ooit. De utopie is voor hem richtsnoer voor de actualiteit. Een volgens de gebruikelijke opvatting ‘onrealistisch ideaal’ kan heel goed je handelen inspireren, meent Lehning. In een interview in *NRC Handelsblad* in 1992 verwoordde hij dit als volgt: ‘De betekenis van het woord utopie schuilt niet in Ihrem Ende, maar in het Tun, niet in het doel maar in het doen.’ De P.C. Hooftprijsjury typeert leven en werk van Lehning als ‘verzet tegen ieder van boven opgelegd gezag, actieve betrokkenheid bij de internationale vernieuwingen in kunst en letteren, een gefundeerde politieke belangstelling die blijkt uit zowel directe actie als politiek-filosofische scholing.’

Een scheiding tussen kunst, cultuur en politiek heeft Lehning nooit willen maken, voor hem zijn deze onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zijn veelzijdige activiteiten en publicaties getuigen daarvan.

Politiek en cultuur

In het Berlijn van de jaren twintig, dan het culturele centrum van Europa, kan hij goed uit de voeten met zijn brede culturele en politieke belangstelling. Hij maakt er

het opkomend fascisme mee en in een van zijn eerste politieke artikelen, 'Die Wurzeln des deutschen Faschismus' (1923), waarschuwt hij al voor de gevaren van het fascisme en het daarmee gepaard gaande antisemitisme. In 1924 verschijnt zijn eerste politieke brochure, *Die Sozialdemokratie und der Krieg*, een analyse over de rol van de Duitse sociaal-democratie tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Met vrienden als Marsman, Jan Slauerhoff, Joris Ivens, Erich Wichman, Charley Toorop en Menno ter Braak is hij gedurende de jaren twintig en dertig actief betrokken bij het literaire en kunstzinnige leven in Nederland. Met Slauerhoff heeft Lehning een hechte vriendschap die 'door niets en nooit is vertroebeld', schrijft hij later in *Brieven van Slauerhoff* (1955).

In Berlijn zet en drukt hij zelf de eerste poëziebundels van Marsman, *Verzen*, en van Slauerhoff, *Archipel*. Uit die tijd dateert het gedicht 'Romanisches Café' van Marsman, waarin deze in de stijl van Apollinaire een ontmoeting met Lehning in een Berlijns café beschrijft. In Lehnings vriendschap met Marsman zou rond 1926 een verkoeling optreden wanneer tussen beiden een felle polemiek ontstaat. Onder invloed van een hang naar het katholicisme, publiceert Marsman in *De Vrije Bladen* zijn 'Thesen', waarin hij stelt dat het individualisme de oorzaak is van de teloorgang der menselijke beschaving.

In *De Stem* gaat Lehning daar lijnrecht tegenin. In zijn ‘Anti-Thesen’ stelt hij dat het individualisme het eigenlijke begin is van onze beschaving. Immers, anders had zich geen ‘vermaatschappelijking’ kunnen voltrekken, en door vermaatschappelijking ontstond en ontstaat cultuur.

Zijn herinneringen aan Marsman zou Lehning later publiceren in *De vriend van mijn jeugd. Herinneringen aan H. Marsman* (1954), tevens een beeld van Marsmans ontwikkeling als dichter. In *Marsman en het expressionisme* (1959), nog steeds een van de weinige studies over het Nederlandse expressionisme, beschrijft Lehning de invloed van die kunststroming op het werk van Marsman. In een nooit gepubliceerd romanfragment over Lehning beschrijft Marsman hun vriendschap: ‘Als ik langer nadenk over dien tijd, houd ik het gevoel dat ik toen inderdaad maar één vriend heb gehad en in zekeren zin is die vriendschap hoezeer zij ook in latere jaren veranderd is, voor ons beiden beslissend geweest. Niet in dien zin, dat wij een overheersende invloed op elkaars leven hebben gehad, maar in deze dat wij aan elkaar zijn ontbrand.’

Tussen 1927 en 1929 geeft Lehning het tijdschrift *i10* uit, waarschijnlijk de beste illustratie van zijn visie en opvattingen. ‘Het tijdschrift *i10* wil een orgaan zijn van alle uitingen van den modernen geest, een dokumentatie van de nieuwe stroomingen in kunst en wetenschap, filosofie en sociologie. Het wil de gelegenheid geven de vernieuwing op één gebied met die van andere te vergelijken en het streeft naar een zoo groot mogelijken samenhang van al deze onderscheiden gebieden - reeds door het samenbrengen ervan in één orgaan. [...] Een algemeen overzicht te geven van de zich voltrekkende culturele vernieuwing is zijn doel en het stelt zich, internationaal, open voor alles, waarin deze tot uitdrukking komt.’

Met deze tekst presenteerde het tijdschrift zich in het eerste nummer. Een internationaal tijdschrift over de actuele ontwikkelingen in kunst, politiek en cultuur, met bijdragen van medewerkers die zelf deel uitmaken van deze ontwikkelingen, was al jaren een droom van Lehning. Aan de 22 nummers, oplage enkele honderden exemplaren, werken onder anderen Walter Benjamin, Ernst Bloch, Bart de Ligt, Willem Pijper, Paul Schuitema, Mondriaan, Alexander Berkman, Kurt Schwitters, Moholy-Nagy, Kandinsky en Ter Braak mee. Dankzij het avant-gardistische en internationale karakter en de indrukwekkende lijst medewerkers, zo verschillend van achtergrond, heeft het blad tegenwoordig een bijna legendarische status gekregen. Het Stedelijk Museum wijdde in 1963 een tentoonstelling aan *i10* en ter gelegenheid daarvan verscheen een selectie uit het blad in boekvorm. Enkele jaren geleden nog organiseerde het ABP in Heerlen een grote overzichtstentoonstelling over het tijdschrift.

Momenteel is Arthur Lehning de enige medewerker van *i10* die nog in leven is. Exemplaren van het tijdschrift zijn antiquarisch nagenoeg onvindbaar. Alle nummers van het blad werden een aantal jaren geleden in zijn geheel als boek herdrukt.

Anarchisten

Lehning lijkt in die vooroorlogse jaren voortdurend actief, rusteloos bezig en altijd onderweg, als politiek activist, schrijver, organisator, medewerker van tientallen binnen- en buitenlandse organen, redacteur, verzamelaar en uitgever. Hij woont

afwisselend in Berlijn, Wenen, Parijs, Spanje en Amsterdam. Hij is werkzaam als secretaris van de Internationale Arbeiders Associatie (IAA) en is secretaris van het Nederlandse Sacco en Vanzetti Comité, opgericht ter ondersteuning van de verdediging van twee ten onrechte ter dood veroordeelde Italiaanse anarchisten. Zijn brochure *De feiten en de beteekenis van de zaak Sacco en Vanzetti* beleeft twee drukken en ook in *De Syndicalist*, het tijdschrift van het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond, schrijft hij menig artikel over de zaak. In de jaren tussen 1933 en 1935 is hij in Spanje actief als secretaris van de Syndicalistische Internationale. In oktober 1936, tijdens de Spaanse Burgeroorlog, keert hij voor enkele weken terug naar Spanje en beleeft hij hectische tijden in Barcelona, waar vrijwel alle bedrijven zijn gecollectiviseerd en waar op menig gebouw de anarchistische vlag wappert. Met Emma Goldman maakt hij een reis langs gecollectiviseerde dorpen in Catalonië. Zijn aantekeningen uit die dagen verschenen enkele jaren geleden als *Spaans dagboek*.

In het najaar van 1935 is hij mede-oprichter van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Voor het instituut verwerft hij met veel moeite de omvangrijke collectie anarchistica van de Oostenrijkse verzamelaar Max Nettlau. Tussen 1932 en 1934 geeft hij het anarcho-syndicalistische tijdschrift *Grondslagen* uit.

De oorlogsjaren brengt hij door in Engeland, waar hij met het oog op een Duitse bezetting van Nederland, met een deel van de bibliotheek en archieven van het IISG naar toe is gereisd. Door de Engelse autoriteiten wordt hij echter, vanwege zijn Duitse nationaliteit, geïnterneerd op het eiland Man. Na enkele maanden kan hij pas zijn werk voor het instituut voortzetten. Gedwongen door een gebrek aan financiën bij het instituut, neemt hij een functie aan bij de BBC als omroeper voor het Nederlands taalgebied.

Eredoctoraat

Na de oorlog gaan Lehnings activiteiten als historicus en schrijver overwegen. Hij publiceert commentaren op actuele politieke kwesties in *De Vlam* en in *De Nieuwe Stem* en stelt, op verzoek van zijn vriend Mohammed Hatta, inmiddels vice-president van het onafhankelijke Indonesië, een bibliotheek samen voor politieke en sociale geschiedenis in Djakarta. Hij reist door Europa voor onderzoek voor zijn publicaties over Bakoenin en andere vroege socialisten, neemt deel aan wetenschappelijke congressen, houdt lezingen, geeft gastcolleges en organiseert tentoonstellingen.

Ondertussen werkt hij aan zijn levenswerk: de diploma-

tische uitgave van het volledige oeuvre van de Russische revolutionair Michael Bakoenin, tegenpool van Marx. Vanaf 1959 verschijnen in acht delen de *Archives Bakounine*, die internationaal Lehning's reputatie vestigen. De *Times Literary Supplement* noemt hem de grootste autoriteit ter wereld op het gebied van de pre-marxistische en niet-marxistische internationale socialistische bewegingen. In 1976 verleent de Universiteit van Amsterdam hem een eredoctoraat in de sociale wetenschappen. In de overwegingen van de universiteit wordt Lehning beschreven als iemand die 'al in de jaren twintig een voorbeeld was van wat thans geëngageerde wetenschapsbeoefening wordt genoemd. [...] De beoefening van geschiedschrijving, politiek, kunst en literatuur in onderling verband draagt bij Arthur Lehning het karakter van dienstbaarheid aan het verwezenlijken van een maatschappij, waarin onderdrukking en ongelijkheid zijn opgeheven. In het brandpunt van zijn politieke, wetenschappelijke en maatschappelijke activiteiten ligt daarom zijn strijd tegen alle vormen van fascisme en terreur.'

Erkenning voor het werk van Lehning is er niet alleen in de vorm van een eredoctoraat. In de jaren zeventig wordt hij zowel in literair als politiek opzicht herontdekt. 'Bakunin is back in town,' is de spreuk op een veelgeziene poster uit die dagen. Een uitroep die ook voor Lehning zou kunnen gelden, want in de opleving van de belangstelling voor socialistische theorieën en filosofie, is er hernieuwde aandacht voor zijn werk. Er verschijnt een herdruk van zijn tijdschrift *Grondslagen*, Lehning publiceert naast *Michael Bakoenin over anarchisme, staat en diktatuur*, onder meer *Bakoenin, een biografie in tijdsdocumenten* en er verschijnen talloze roafdrukken van zijn brochures uit de jaren dertig. Zijn boek over Marsman wordt herdrukt en in twee bundels, *De draad van Ariadne* en *Ithaka*, worden eerder gepubliceerde essays en commentaren over politieke kwesties, over anarchisme, maar ook over de poëzie van Slauerhoff, leven en werk van Wichman, Domela Nieuwenhuis, Ivens, Ter Braak en Marsman en Rilke, opgenomen.

Toresschluss

De laatste jaren leidt Lehning een teruggetrokken bestaan op het Franse platteland. Terugkijkend op zijn leven zegt hij: 'Natuurlijk zijn er in het leven ook droevige gebeurtenissen, en momenten waarvan je achteraf betreurt dat je niet anders hebt gehandeld. Bovendien vrees ik, dat als je weer voor dezelfde situatie zou komen te staan, je ook weer hetzelfde zou handelen. Wat mijn politieke bestaan betreft echter, ben ik steeds van mening geweest dat ik door mijn ideeën een beter zicht op de ontwikkelingen in de wereld heb gehad dan de "realpolitiker". Iemand heeft eens een limerick op mij geschreven waarin de regel voorkwam: "Arthur Lehning, who never changed his mening". En zo is het ook, ik heb niet als zovele andere politici en intellectuelen terug hoeven te

Uitreiking van de P.C. Hooftprijs door juryvoorzitter Martin Reints.
Foto: Gustaaf Begas.

komen op mijn standpunten. Ik betreur het dat ik de talloze projecten die ik nog graag zou ondernemen, zoals een biografie van Bakoenin, niet meer kan realiseren. Maar ook in dat opzicht kan ik mij niet beklagen, tot voor enkele jaren heb ik normaal kunnen werken. Maar nu kan ik mij niet meer concentreren, en ik moet mij daarbij neerleggen.'

De toekenning van de P.C. Hooftprijs vindt hij een mooie bekroning van zijn werk: 'Om mijn vriend Mondriaan te citeren: "Als je het goed bekijkt, is het zo gek nog niet".' Dat Lehning de prijs kreeg in het jaar waarin hij honderd zou worden, ontlokte een aantal journalisten de opmerking dat de toekenning van de prijs eigenlijk te laat is. Typerend voor Lehning is dat hij dat juist niet vindt. Een mooie bekroning 'vor Toresschluss', zegt hij. Het feit dat hij nu deze hoge leeftijd heeft bereikt doet hem weinig. Enige jaren geleden zei hij nog tegen H.J.A. Hofland: 'Ik ben nog van de vorige eeuw zoals u weet. Vervolgens heb ik deze hele eeuw meegemaakt, ik heb geen behoefte om nog eens het begin van een volgende mee te maken. Het is wel welletjes geweest.'

(met dank aan Toke van Helmond)

De recente citaten van Lehning komen uit een interview getiteld 'Grand prix pour grand age. Arthur Lehning over de P.C. Hooftprijs en de rode draad in zijn leven', door Martin Smit, verschenen in *Buiten de Orde* nr. 1/2 (1999) en in *Ravage* nr. 285 (28 mei 1999).

Literatuursuggesties:

Essays, artikelen en lezingen van Arthur Lehning zijn gebundeld in *De draad van Ariadne*, (Polak en Van Gennep, 1966), *Ithaka* (Wereldvenster, 1980) en *Prometheus, of het recht van opstand* (Ambo, 1986). Ter gelegenheid van de uitreiking van de P.C. Hooftprijs verscheen dit voorjaar een bundel beschouwingen, *De tocht naar Ithaka* (Meulenhoff, 1999). Naast artikelen over de verschillende facetten waarmee Lehning zich heeft beziggehouden is in *Voor Arthur Lehning* (Wereldvenster, 1979) een goed biografisch overzicht te vinden. In een boek met dezelfde titel, *Voor Arthur Lehning* (Gerards & Scheurs, 1989) is een uitstekend interview met Lehning opgenomen over zijn leven en denkbeelden, getiteld 'Arthur Lehning. Utopia als inspiratiebron'. Laatst verschenen publicaties van Lehning, samengesteld en ingeleid door zijn biografe Toke van Helmond: *Spaans dagboek*, Uitg. Huis Clos, 1997; *Onder antiquaren*, Stichting Ithaka, 1997; *De tocht naar Ithaka*, Meulenhoff, 1999.

Commissie voor opdrachten op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde

De Commissie voor opdrachten op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde heeft tot doel de belangstelling voor de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde in ruime zin te bevorderen. Hiertoe geeft zij opdrachten tot:

- a. het schrijven van studies en beschouwingen op het gebied van de Nederlandse literatuurhistorie;
- b. het bewerken tot wetenschappelijk verantwoorde uitgaven van teksten uit de Nederlandse letterkunde;
- c. het vervaardigen van hulpmiddelen ten behoeve van de onder a. en b. genoemde werkzaamheden.

De Commissie verleent aanmoedigingspremies en draagt bij in de onkosten. De Commissie geeft geen subsidies voor de aanschaf van apparatuur en de kosten van uitgave.

Om voor een bijdrage in aanmerking te komen, dient aan de volgende voorwaarden te worden voldaan:

- a. indiening van een gedocumenteerd projectvoorstel, waarin ten minste doel, aard en belang van de werkzaamheden en de termijn waarbinnen deze verricht zullen worden duidelijk zijn omschreven;
- b. indiening van een gespecificeerde begroting van onkosten;
- c. vermelding van aanvragen bij overige financiers.

De aanmoedigingspremie is in het algemeen een bedrag tussen de *f* 1.500 en *f* 5.000. De vaste bijdrage in de kosten bedraagt tien procent van de premie. De onkostenvergoeding kan in bijzondere gevallen worden verhoogd. De onkostenvergoeding wordt uitgekeerd bij de aanvang van de werkzaamheden; de premie wordt betaald nadat de Commissie het resultaat van de werkzaamheden heeft goedgekeurd. De ontvanger verantwoordt de wijze waarop het onkostenbedrag is besteed.

Het aanvraagadres, tevens het secretariaatsadres van de Commissie is: Oranjegracht 95, 2312 NE Leiden.

De aanvraag moet schriftelijk worden ingediend.

De Commissie vergadert tweemaal per jaar, in maart en september. Aanvragen dienen het secretariaat uiterlijk in de maand voorafgaand aan de vergadering te bereiken.

Eenmaal in de drie jaar kent de Commissie de Van Goensprijs toe voor een veelbelovende publicatie op het terrein van de Commissie, bijvoorbeeld een artikel in een vaktijdschrift.

De auteur mag op het tijdstip van aanvaarding van de publicatie nog niet zijn gepromoveerd. Men kan op eigen initiatief naar deze prijs meedingen of door anderen worden voorgedragen.

Vrienden van de Leidse Universiteitsbibliotheek

De Leidse Universiteit en haar bibliotheek

In 1575 werd, op initiatief van Willem van Oranje, de Leidse Academie gesticht. De Vader des Vaderlands stond ook aan de wieg van de bibliotheek van deze nieuwe instelling. Hij schonk de universiteit - een gebaar van grote symbolische betekenis - een exemplaar van de beste bijbeleditie die op dat moment beschikbaar was, de achtdelige *Biblia Regia*, tussen 1568 en 1573 gedrukt door de grootste drukker van de zestiende eeuw, Christoffel Plantijn, in Antwerpen.

De eerste jaren van de universiteitsbibliotheek waren bepaald niet gemakkelijk, maar gaandeweg groeide de verzameling, door aankoop en vooral ook door schenkingen. Had de bibliotheek aan het einde van de zestiende eeuw nog slechts 500 boeken, aan het begin van de achttiende was dat aantal gegroeid tot 25.000, en rond 1850 waren het er vele tienduizenden. Het betrof gedrukte boeken en handschriften die waren verworven vanwege hun nut bij het onderwijs, hun wetenschappelijk belang of hun bijzonderheid.

Een moderne bibliotheek

In onze tijd is de Leidse Universiteitsbibliotheek uitgegroeid tot een van de grootste bibliotheken van Nederland, met een internationaal vermaarde collectie van meer dan twee miljoen boeken, 50.000 tijdschriften (waarvan 10.000 'lopend'), en een prachtige verzameling handschriften, brieven, kaarten en prenten. Vrijwel alle wetenschapsgebieden zijn vertegenwoordigd. De geografische herkomst van de boeken en handschriften is zeer divers. In 1983 verhuisde de bibliotheek van haar oude behuizing aan het Rapenburg naar een modern gebouw aan de Witte Singel.

Een nieuw tijdperk

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw staat de Universiteitsbibliotheek voor de taak met behoud van het oude de nieuwe tijd te verstaan. Dat betekent dat zij haar talrijke bezoekers en gebruikers op de best mogelijke manier van dienst wil zijn. Dat gebeurt onder andere door tachtig uur per week geopend te zijn, door de collecties zo goed mogelijk raadpleegbaar te maken, het oude en bijzondere bezit optimaal te conserveren, tentoonstellingen te organiseren, over de bibliotheek en haar geschiedenis te publiceren, maar ook door toegang te bieden tot het oneindig grote aanbod aan kennis en informatie van andere instellingen.

Vroeger bestond de catalogus uit de 'Leidse boekjes', die het bezit van de bibliotheek ontsloten. Tegenwoordig is de catalogus online raadpleegbaar, via talrijke beeldschermen in de bibliotheek en via het Internet (<http://www.leidenuniv.nl/ub>).

Hoogtepunten uit de collectie en tentoonstellingen zijn eveneens via het Internet (<http://www.etcl.nl/b>) toegankelijk.

Vrienden

De Leidse Universiteitsbibliotheek krijgt ongeveer 10.000 bezoekers per week. Sommigen van hen dragen de bibliotheek een bijzonder warm hart toe. Dat blijkt uit schenkingen en financiële steun bij hoognodige restauraties. Vanuit de gedachte dat gedeelde smart halve smart is, en gedeelde kennis dubbele kennis, is in 1999 de Stichting Vrienden van de Universiteitsbibliotheek Leiden opgericht. Deze Vrienden zijn een steun in de rug van de bibliotheek bij het verwerven van fondsen voor de aankoop of het herstel van bijzondere boeken, handschriften en kaarten. Zij dragen daarmee bij aan de goede contacten tussen bibliotheek en samenleving.

Voor wat hoort wat

Vriendschap komt van twee kanten. De bibliotheek laat met veel plezier haar Vrienden de talrijke schatten uit haar bezit zien. Regelmatig worden rondleidingen in het gebouw en lezingen over de collecties georganiseerd. De Vrienden worden persoonlijk uitgenodigd voor de opening van tentoonstellingen in de bibliotheek.

Vriendschap

U kunt vriend van de Leidse Universiteitsbibliotheek worden door u aan te melden bij het secretariaat van de Stichting Vrienden van de Universiteitsbibliotheek Leiden, Postbus 9501, 2300 RA Leiden. De kosten van deze Vriendschap bedragen f 25 per persoon per jaar (studenten f 10 per jaar), maar een ruimere bijdrage is vanzelfsprekend altijd welkom. U krijgt daarvoor:

- een uitnodiging voor de opening van tentoonstellingen in de Leidse Universiteitsbibliotheek;
- ten minste twee maal per jaar (exclusief voor de Vrienden) een uitnodiging voor een bijeenkomst, boekpresentatie, excursie of lezing.